

HA 1.791

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HIRLAPTÁRA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

56.évf. 1948. 2.füz.

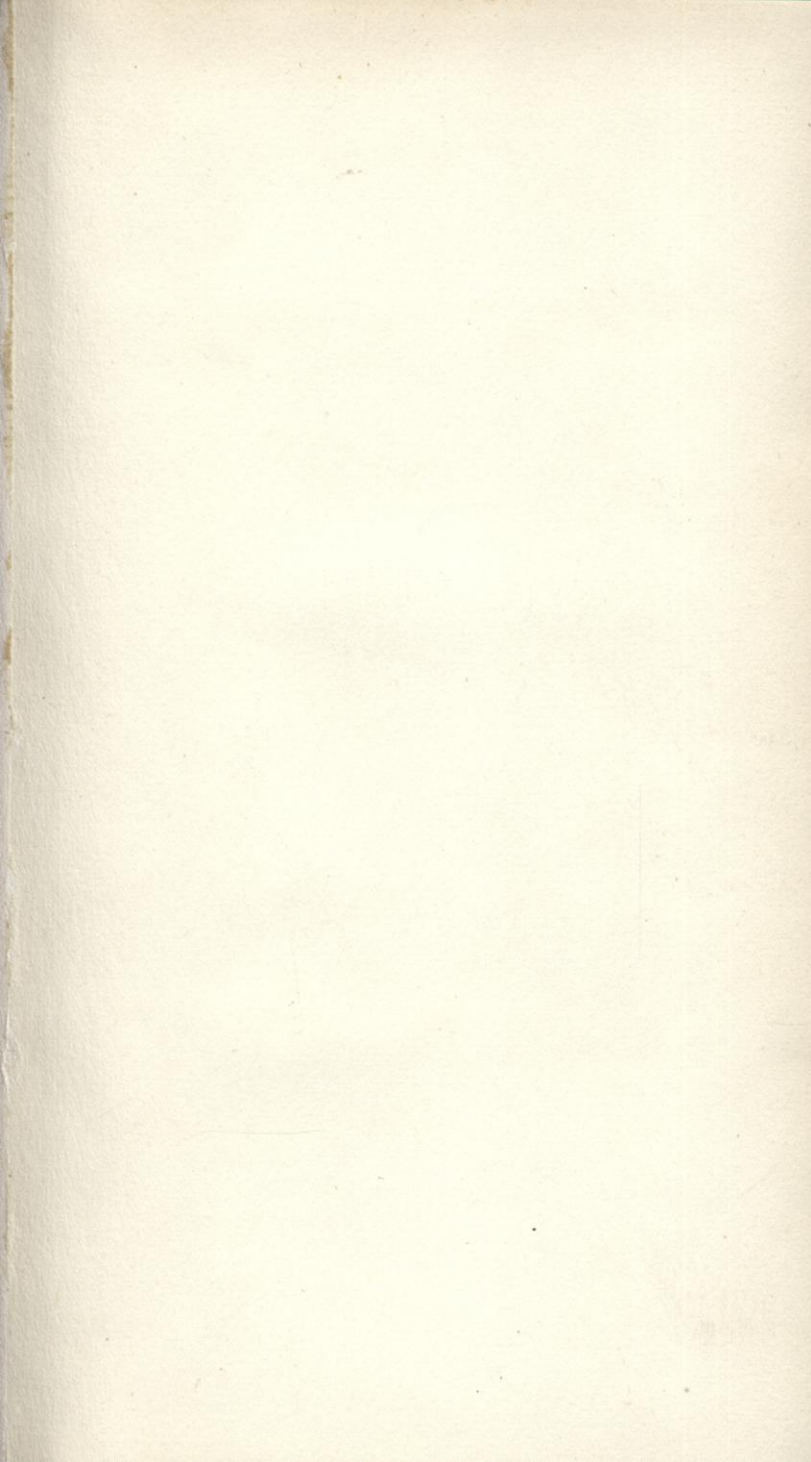
bor.

Megj.: Xerox példány

Teljes

Fv.

Dné.

HA 1.791

HA 1.791

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

ECKHARDT SÁNDOR

ÖTVENHATODIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK FÜZET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

BUDAPEST 1948

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

<i>Barlay Szabolcs</i> : A magyar reformáció és az északolasz szabadgondolkodás (I.)	81
<i>Csöfő Gyula</i> : Dárius kincse és Mohammed koporsója	100
<i>Gulyás Pál</i> : Nyomdánk belső élete a XVI—XVIII. században (II.)	100

ADATTÁR.

Botfalvai. Egy ismeretlen vígjáték. (II.) Közli: <i>Kárpáti Sándor</i>	121
Kiss István jeruzsálemi utazása. Közli: <i>Pásztor Lajos</i>	133
Gvadányi egy lappangó munkája. Közli: <i>Vértes O. András</i>	144
Arany János kiadatlan levele. Közli: † <i>Szinnyei Ferenc</i>	151

ISMERTETÉSEK.

Magyar Századok. <i>Lónay György</i>	152
Bisztray-Kerecsényi: A magyar próza könyve II. <i>Fábián István</i>	154
Khaniczay Tibor: A fátum és szerenese Zrínyi műveiben. <i>Herczeg Gyula</i>	158
György Lajos: Valkai András. <i>Klanczay Tibor</i>	160

A szerkesztésért és kiadásért felelős: ECKHARDT SÁNDOR.
Kéziratok és ismertetésre szánt könyvek az ő címére küldendők:
Budapest, XII., Muskátli.u. 4.

Adattár Nyomdai és Irodalmi Rt. Budapest, VI., Paulay Ede-utca 65.

Felelős: Wiesmeyer Emil

A MAGYAR REFORMÁCIÓ ÉS AZ ÉSZAKOLASZ SZABADGONDOLKODÁS.¹

I.

A magyarság nemzetközi kapcsolatainak vizsgálatánál kettős feladatot kell megoldani a kutatónak. Ismernie kell a magyar nép szellemi, művelődési, tudományos készletét abban a korban, amelyről tárgyal, de világosan kell látnia azokat a forrásokat és utakat is, amelyeken a külföldi áramlatok eljutottak népünkhöz. A XVI. századi magyar reformátorok racionalizmusát, szabadelvűségét kutatva lehetetlen volt észre nem vennem az északolaszországi liberalizmus betörését. Lássuk tehát előbb ennek az európai jelentőségű mozgalomnak legfőbb mozzanatait.

1. Az Aristoteles-probléma és a páduai filozófia.

Mind az emancipált újkori ember igénye, mind a filozófiai láz arra ösztönözte a cinquecento gondolkodóit, hogy Aristoteles filozófiáját újra értékeljék. Nem arra voltak kíváncsiak, mit hozott ki a nagy bölcselelő filozófiájából a híres aquinói szent, hanem arra, hogy mi a véleménye magának Aristotelesnek az élet legnagyobb kérdéseiről. Először filológiaiilag akarták revidálni a pogány bölcselelő műveit, utána pedig magyarázatokkal látták el. Ilyenkor legtöbbször a pogány Aristoteles-kommentárokat vették figyelembe és természetesen, hogy emiatt eredményeik sehogysem egyeztek a római ortodoxia hagyományos magyarázataival. A legfőbb kérdések a világ örök létezésének, a lélek halhatatlanságának és a Gondviselés lényegének filozófiai fejtegetése körül mozgottak.

Ezek az újkori Aristoteles-magyarázók valóságos hadjáratot indítottak az Egyház ellen, amely — szerintük — a kereszténység érdekében meghamisította az ókori filozófus tanait. Ők úgy látták, hogy Aristoteles sok kérdést megoldatlanul hagyott és Szent Tamásék skolasztikája jogtalanul olvasta ki belőlük a kereszténységgel megegyező tanokat, mint pl. a lélek halhatatlanságának bizonyítását.² Az újkori filozófusok abban tévedtek leginkább, hogy Aristoteles szellemében szerették volna megoldani azt, amit ő maga sem volt hajlandó megfejteni. E hibás szemlélet kialakulásának

¹ Irodalomtörténeti Közlemények LVI.

egyik európai centruma az északolaszországi páduai egyetem filozófiai tanszéke volt.

Az itáliai filozófusok legtöbbje a racionalista vagy nominalista pogány Aristoteles-kommentárokat fogadta el. Averroes és Aphrodisai Alexander tartotta lázban a XVI. századbeli pádovai böleselőket is. Az egyetemen Niccolò Vernia (1440—1499) fogalmazta meg először újkori formanyelven az averroista tanokat. A XVI. század több böleselője tőle kapta az indítást, hogy szakítson Aristoteles tomista magyarázatával. Vernia művei nyíltan hirdették az egyéni lélek mulandóságát és a lelki, szellemi tevékenységeket a test organikus működéseiből kellőképp megmagyarázhatónak vélték.

De még Averroes sem volt elég azoknak, akik könyörtelen harcot indítottak az egyéni halhatatlanságot ígérő kereszténységnek. Így állt elő az a helyzet, hogy az északolaszországi filozófusok a keresztény gondolkodást „durvábban tagadták, mint Averroes”.² Pietro Pomponazzival aztán beköszöntött Páduába az averroista aristotelizmus válsága, ahogy Ueberweg mondja filozófiatörténetében. Ez az atheista filozófus ugyanis még Averroesen is túltett és tagadott mindent, amit józan ésszel nem tudott felfogni. Renan kimutatta, hogy a XIII. század óta sokan gondolkodtak úgy, mint Pomponazzi, mégis ő ártott a legtöbbet a római ortodoxiának. Pomponazzi ugyanis nemcsak bebizonyíthatatlannak hirdette a keresztény tanokat, hanem feleslegesnek is: nekünk semmi keresnivalónk nincs odaát! Atheizmusának jelentősége a súlypont áthelyezésben keresendő, aminek következményeként az embernek csakis a földi dolgokkal érdemes foglalkozni.

„Pádua szellemi élete a XVI. században” c. értékezősemnek III. Fejezetében (A páduai filozófia és szabadgondolkodás-ban) részletesen boncolgattam a filozófiai tanszék minden egyes megnyilatkozását, a tanárok állásfoglalását, keresztény vagy pogány hitvallását. Itt csak utalok erre. A részletes tárgyalás helyett inkább az északolaszországi racionalizmusnak és újpogány materializmusnak felmérhetetlen európai hatására mutatok rá. Az olasz szabadgondolkodóknak nem is annyira filozófiai eredményei számítanak itt, hanem az a szemléleti mód, amellyel közeledtek Istenhez, kereszténységhez, kinyilatkoztatáshoz, bibliához, metafizikához: mindenhez, ami az anyagin túl van. Északolaszországban, a páduai egyetemen kristályosodott ki az a kereszténytelen világnézet, amelyet a művelődéstörténet „humanista-renaissance életszemléletnek” nevez. Európa leglátogatottabb egyetemén filozófiai érvekkel igazolták az evilágias világnézetet, amelynek következtében a külföldi hallgatók előtt elhomályosult a tekintély-tisztelet s életüknek, lelküknek célja többé már nem az Egyház keretén belül megvalósítandó Isten-szolgálat volt. A tekintély előtti feltétlen meghajlás helyett a *homo europaeus* vérébe lassan beleszívódott

a hirhedtté vált páduai credo: „*Fiat ipsa ratio auctoritas, sine qua nec valet auctoritas.*” Ha ily racionalista tételek hallatára nem vált is hitetlenné minden fiatal eruditus, azt mindenesetre megtanulta, hogy az észben lássa az egyedüli életrendező tényezőt és hogy a rációval még a hitet is jogában áll ellenőriznie. Ha valóságos öntudatú volt is, a csodák lehetőségének, a lélek halhatatlanságának, az egyházi igazságoknak filozófiai tagadása és a keresztény Gondviselés-tan mibenlétének kétségbevonása rendszerint lelkihasadást eredményezett. A hittitkok alapjának: az egyházi tekintélynek ledöntését a páduai filozófiai órák valóban a legtöbb diáknál el is érték. Az ily humanista a régi tekintély vallás helyett állandóan újat keresett. S mivel az alap-kritérium az érthetőség volt, addig és oly mértékben változtatta a régi hitrendszert, ameddig értelme mindent el nem fogadhatott. Az Észak-Itáliából hazatérő és a katolikumnak végérvényesen hátatfordító humanistáinknak lelki életében a főbb állomások rendszerint a következők voltak: keresztény hagyomány alapján álló otthoni nevelés, a külföldi időszak nagy lelki válsága, kiábrándulás az otthon szerzett hitélményekből, új megoldás keresése, konverzió Erazmus, Luther vagy Kálvin útmutatása szerint. Az olaszoknak azonban volt még egy negyedik útjuk is és ép ez az az *unitarius megoldás*, amelynek Magyarorszáig kiterjedő hatását van hivatva a jelen tanulmány kibogozni.

2. Az északitáliai reformáció és az unitarizmus kezdetei.

A Cinquecento második harmadában Észak-Itáliában is egyre erősebb lett a vallásos élet. A Tridentinum alapján álló katolikus Egyház megerősödve került ki a nagy szellemi esatából. Mindenütt megindult az egészséges hitélet, a papképzés, a tudományos nevelés, a szentségek hagyományos vétele. Észak-Olaszország Borromeo Szt. Károlya vitte elől az ortodoxia fáklyáját.

De ugyanilyen megújhódás volt tapasztalható a katolicizmuson kívül is. Az északolasz racionalisták tekintélyes része ugyanis hamar szembefordult Pomponazziék atheizmusával. Jóllehet ezek sem a római ortodoxia, sem a német-helvét protestantizmus hitelveit nem fogadták el, mégis vallásos meggyőződéssel igyekeztek a vallástalanság bajain segíteni. Míg az anabaptisták északi, német mozgalma népi eredetű volt és rituális jelleget öltött, addig az északolaszországi inkább tudós, racionalista mozgalom volt, mely a Szentháromságot logikai abszurdumnak hirdette, a Logost halandó emberré, az Istenanyát pedig közönséges asszonnyá degradálta. Ezek a vallásos racionalisták nem fogadták el sem az averroisták, sem az alexandristák materializmusát, sem a féléton megálló lutheri, vagy kálvini protestantizmust, hanem csak azt vették át a kereszténységből, amit logikai és jogi szillogizmusokban ki tudtak fejezni: „*movimento giuridico-razionalistico*”. Tagadhatat-

lan, hogy a katolikus és protestáns orthodoxia szempontjából ez a vallásos megmozdulás igen eretnek színezetű, de mégis fontos a nyugati kereszténység történetében, hisz Páduában és Észak-Olaszországban a teljes atheizmus visszaszorításaként jelent meg. Ezért kell igazat adnom Didenek, aki „Michel Servet et Calvin” című művében Renan alapján kijelenti: „La Réforme précisément est une réaction contre l'incrédulité italienne de ce temps-là”.⁴

Ez a reform az olasz deista humanisták vallásos filozófiája volt; Pomponazzi tanainak és a német-helvét protestantizmus hitrendszerének racionalista egybekapcsolása: az itáliai filozófiai pagанизmusnak és a protestáns tanoknak szabadelvű szintézise. Az újításnak különösen jogászok és az averroista orvos-filozófusok voltak legnagyobb hívei és terjesztői.

A Quattro- és Cinquecento fordulóján — mint már említettem — feltűnő liberális hangok hallatszottak Itáliában a dogmagyarázók körében. *Valla Lőrinc* Mózeset és az evangélistákat pusztán csak hisztórikusoknak vélte. A Krisztus istenségét tagadó „zsidózók” száma is egyre nőtt. Közülük néhányat pl. *Giorgio da Novara*t ki is végeztek. A dömés inkuizició Bolognában hallgatásra kényszerítette *Gabrielle da Salo* nevű orvost is, mert nyíltan hirdette, hogy Krisztus nem Isten, hanem József és Mária fia — közönséges fogantatásból. Az inkuiziciós perek *Zanino da Solcia* bergamoi kanonokot és *Petro* arandai püspököt is az eretnekség gyanújával vádolták. Az utóbbi szintén kétségbe vonta Krisztus istenségét és tagadta a purgatóriumot és a poklot.⁵ A XVI. század folyamán ez a szabadelvű hang egyre erősödött és különösen Északolaszországban, a velencei köztársaság területén Vicenzával, Veneziával és Páduával az élén minden város tudott róla. A toleranciájáról híres San Marco köztársaságban különös előszeretettel gyülekeztek az inkuizició elől menekülő olasz reformátorok. 1546 táján Vicenzában állítólag már konferenciára is jöttek össze, az azóta legendás hírűvé vált „*Collegia Vicentiná*”-ra.

Hogy itt mi mindenről tárgyaltak, azt csak sejtik a történészek⁶ és így ezzel nem foglalkozom, ellenben igen fontos a magyar kapcsolatok szempontjából, hogy e titkos társaság legfőbb vezetőit, tanításaikkal együtt megismertessem. Együttal itt sorolom fel azokat a szabad gondolkodókat is, akik e társaság keretén kívül ugyan, de vele egyértelmű eretnekségeket hirdettek. *Bernardino Ochino* (1487—1564) Itália egyik leghíresebb szónoka volt. Ferences, majd kapucinus barát lett. Rendje generálissá tette 1538—1542-ig. Ekkor már titokban eretnek tanokat vallott. Juan de Valdès-szal kötött barátsága egyre jobban eltávolította Egyházától. Genfbe szökött és néhány évig a Svájcba menekülő olasz hitújítóknak volt lelkipásztora. Szentháromság-tagadása (Catechismo. Basilea, 1561) predestinációs tana és a többnejűségről vallott (*Dialoghi XXX.* u. o. 1563) erkölestelen elvei miatt azonban innen is kiűzték s Len-

gyelországba volt kénytelen távozni., Csodálatos szónoki tehetsége, világos értelme nagy bátorságot adott az első olasz unitárius hívőknek.⁸

Tanítványai között találjuk a hirhedtté vált *Francesco Calabrese* nevét, akit abszurdumig vitt predestináció-tana miatt annyiszor és oly kegyetlen formában átkoznak az egykori protestáns iratok. Nevével *Arany Tamással* kapcsolatban még találkozunk. Az ellenséges érzületű feljegyzések szerint Francesco azt tanította, hogy az üdvösség és a kárhozat egyedül és kizárólag csak a predestinációtól függ és semmiféle kapcsolatban nincs az emberi eselekedetekkel. A Szt. Ágostoni „*felix culpából*” ő „*sanctum peccatumot*” formált. Magának a Krisztus halálának üdvösségszerző erejét is semminek tartotta a Kegyelem mindenható munkájával szemben. Hirdette a lélekalvást és elvetette a gyermekek keresztséget.⁹

Camillo Renato a Grigioniban meghúzódó olasz anabaptisták vezére volt. A dogmák közül különösen a Szentháromságot, a szentségek közül pedig a keresztséget és az Oltáriszentséget tagadta. Francesco Calabresehoz hasonlóan Camillo Renato is spiritualizta értelemben magyarázta a predestinációt és különösen a Szentléleknek tulajdonított lelki újjászületés abszolút erejét állította vele szembe. Magát is ezért hívta Renatónak (igazi neve állítólag: Giorgio Siculo volt). A lélek halálát annyira természetesnek tartotta a test halálával együtt, hogy szerinte Ádám és ivadékaik akkor is meghaltak volna, ha a bűn nem lép is közbe.

Camillo híres kijelentése igen jellemző az egész olasz szabadelvű vallásosságra: a Szt. Lélekben újjászületett hívőnek nincs szüksége sem predestinációra, sem a Szentségekre, sem tekintélyre; egy a fontos: „*Spiritus ille christianus.*”¹⁰ Majd látni fogjuk, hogy Mélinzék mily megdöbbenve tapasztalták, hogy Debrecenben szintén kísért ez a veszélyes elgondolás!

Servet y Reves Mihály.

Az eddig említett reformátorok inkább saját egyéni elgondolásaikat vetették papírra. A következők mindegyikére inkább egy déleurópai reformátor, a spanyol *Servet y Reves Mihály* (1509—1553) volt különösen nagy hatással. A platonista Servet már 21 éves korában Straszburgban könyvet írt „*De trinitatis erroribus libri VII.*” címmel. A következő évben, 1532-ben pedig újabb filozófiai érveket sorakoztatott fel a Szentháromság ellen „*Dialogorum de trinitate libri II.*” c. könyvében. A biblián és a hagyományokon nyugvó keresztény tanítások állandó korrigálása és az ellenük való örökös protestálás következtében az út szabadon állt Servet számára a Szentháromság megdöntéséhez is. Melancthon jól érezte a veszélyt, amikor ezeket írta Kálvinnak: „ami a háromságot illeti, te tudod, hogy én mindig

félttem, hogy ez a kérdés előbb-utóbb felmerül." (Epist. 1. IV. ep. 140.) Ezt annál jogosabban írhatta is annak a Kálvinnak, aki reformátori pályája elején elég határozatlan volt a Szentháromság hagyományos terminusainak elfogadásában. Nyíltan ki is fejtette, hogy mivel e teológiai okfejtések és terminus technikusok nincsenek meg a Bibliában, nem kell elítélni a más nézetten lévő reformátorokat. Fontos, hogy a dolog lényegében, az Istenség három személyének megvallásában egyet értsenek. E vészes könnyelműség ellen azonnal felszólalt Melanchtonon kívül Bullinger és Bucert. Sőt Caroli Péter nyílt szentháromságtagadással vádolta Kálvint.¹¹ 1550 körül azonban minden megváltozott. Servet és a nyomában járó olasz szabadgondolkodók eretneksége oly veszélyt jelentett, hogy Kálvin is kénytelen volt felvenni velük szemben a legkíméletlenebb harcot és csakhamar belátta, hogy a római egyház görög-latin terminusai (trinitas, essentia, persona, hypostasis, stb.) — akár bibliai kifejezések, akár nem — nélkülözhetetlen fegyverek a heretikusok ellen. A kálvini „pálfordulást” híven tükrözik a Corpus Reformationum XXXVII. Op. Calv. Institutio Liber I., XIII. 3. §. sorai. Saját szavai szerint a római egyház hagyományos terminusai nagyon is alkalmasak arra, hogy mindazt, ami „captui nostro perplexa in Scripturis” impeditaque sunt, ex verbis planioribus explicemus”. — Tény, hogy a kezdetben még a „Symbolum Athanasii”-t is bíráló Kálvin később a Szentháromságtan legortodoxabb védője és a serveti antitrinitarizmus legharciasabb elnyomója lett. 1546. február 13. kelt levelében azt írja Farelnek: „ha Servet valaha Genfbe jön, sohasem hagyja el élve a várost”.¹² Pedig Servet, mint a szabad bibliai gondolat reformátora óriási visszhangra talált az európai szabadgondolkodók táborában. Eszményképe lett azoknak a humanistáknak, akik egyetemes műveltségüknél fogva mindenhez hozzá akartak szólni.¹³

Alig húsz éves és máris rajongva olvassa a Bibliát azzal a céllal, hogy teológiai eszméit jobban alátámaszthassa. A genfi vallatásnál is azt fejtegeti: „Car Notre Seigneur nous a commandé en S. Matth. que ce que lui nous aura révélé en secret, que nous ne le devons point cacher, mais le communiquer aux autres.” (1553. aug. 23.) Egész életében a keresztény hit könnyen érthetővé tételén dolgozott. Pepin Ábelhez intézett leveléből láthatjuk legjobban, hogy Servet mély apostoli elszántsággal állott reformtanainak szolgálatába: „Az idő közel van, a harc bekövetkezik. Vajjon ki fog diadalmaskodni a Jelenések vadállata felett? Az Írás azt mondja: azok, akik az ő jelét el nem fogadták. Az ő jele pedig a háromság iskolai tana. Biztosan tudom, hogy rám e dolog miatt halálbüntetés vár, de azért bátorságom nem csügged.”¹⁴ Hogy jutott el Servet a Szentháromság tagadásához? Mint humanista gondolkodó, sokat foglalkozott a görög kozmogóniával. A Christianismi Restitutióban sok platoni és phythagoreusi reminiscenciával talál-

kozik az olvasó. Kiindulásul a Genesis I. 3. egyik sorát veszi: „Isten mondá, legyen világosság! — és lön világosság.”

A világban lévő fénynek ősforrása az isteni ész, az *ideális ratio*. (Ezt sohasem nevezi *personának*, sem pedig *Atyának*!) Ez az isteni fény Krisztusban öltött formát (— de itt nem a történeti Jézusról van szó. —) Ebben a Krisztusban Isten saját magát tette láthatóvá. Örökségül megteremtette és neki adta a világot: A teremtéskor — Servet szerint — az isteni őserő elsősorban az őanyagot formálta önmagából, mely őanyag a benne lévő erő által annyi teremtményre osztatott, amennyi a teremtés pillanatától a világ végéig létezett és létezni fog. A történeti sorrend szerint tehát először létesült Krisztus, minden dolog életető világossága, ereje és anyaga és csak utána és őérette a világ.

Ennélfogva nyugodtan nevezhetjük Krisztust Istennek, világ urának, mindenhatónak, alfának és omegának, mert minden Krisztus által Istentől van! A *ratio divina* az emberiség tragikus bünbesése után újra elküldötte az őanyagot (Krisztust) a világba, hogy lelkileg alkossa újra az embert! Számára kiválasztotta Máriát, tőle született meg a világra küldött Krisztus, az ember Jézus, aki élt, szenvedett és meghalt. Ekkor testének anyaga elvegyült a föld porával, a benne működő krisztusi erő pedig visszazállott oda, ahonnet jött: az őanyagba. Servet szerint nem lehet Szentháromságról beszélni, mert nincs három isteni személy. Jézus nem oly értelemben volt Isten, mint a keresztény hagyomány mondja. Nem Isten lett emberré, hanem az ember Jézus lett „istenné” téve, az ember Jézus rendeltetett Istenné. Az Úr felemelte őt kiváló képessége miatt és isteni erőt, tekintélyt és jogot biztosított neki. Servet szintén „istennek” nevezte tehát Krisztust, csak hogy oly *equivocus* értelemben, amely miatt a katolikus és protestáns *orthodoxia* sohasem tudta elfogadni krisztológiáját. Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy ez a spanyol racionalista reformer imádság közben esökkentett áhitattal fordult volna az örök istenségétől megfosztott, degradált Krisztus felé. Épp ellenkezőleg! Misztikus rajongással fohászzkodott hozzá. A *Christianismi Restitutio* teológiai okfejtéseit állandóan megszakítja Jézushoz intézett bensőséges imáival. Ennek előszavát pl. így zárja be: „Óh Jézus Krisztus, Isten fia, aki nekünk égből adattál és aki a feltáruult istenséget magadban láthatólag kijelented, óh fedd fel magadat a te szolgád előtt... Közöld a te jó szellemedet... igazgasd az én lelkemet és tollamat, hogy a te istenségednek dicsőségét hirdethessem. Ez az ügy a tiéd...” A racionalizmusnak és pietizmusnak ezt a kiegyensúlyozottságát Dávid Ferenenél újra megtaláljuk.

Servet szerint lehetetlen Szentháromságról beszélni, mert Jézus sem volt kezdettől fogva Isten, — a harmadik személy pedig a Szentlélek még annyira sem nevezhető Istennek, mint a történeti Jézus. Se nem külön személy, se nem imádandó. Részesül ugyan

az istenségből, mert a teremtésben közvetlen része volt. Naturalista alapon összehasonlítja a Szentlelket a széllel, a mozgással és új tanát az általa annyiszor tanulmányozott vérkeringési elmélettel képesolja össze: „Primus ergo est sanguis, . . . secundus est spiritus vitalis, tertius est spiritus animalis . . . Dicitur anima esse in sanguine et anima ipsa est sanguis, sive sanguineus spiritus. Non dicitur anima principaliter esse in parietibus cordis, aut in corpore ipso cerebre, aut hepatis, sed in sanguine.” Amint az erekben keringő, lüktető vér és a földi lényekben található lélekezés nem jelöl külön személyt, úgy az Isten lelkét sem lehet az Atyától különálló, önálló személynek tartani! A háromságot a pápa tanította először. „Aki igazán hiszi, hogy a pápa az antikrisztus, annak azt is igazán kell hinnie, hogy a pápai háromság ördögi tan. Óh Jézus Krisztus, szabadíts meg minket az antikrisztus babyloni fogságától, zsarnokságától és bálványozásától. Ámen.”¹⁵ De hogyan szabadít meg Krisztus „a pápai dogmáktól”? úgy, hogy elküldte apostolát, Mihályt (értsd rajta Servet nevét), aki győzelemre viszi az egyistenhívés tanát. Azóta hár van a sárkány, vagyis az antikrisztus-pápa ellen (V. ö. Jelenések könyve XII. 7.) E harcban Mihály győzni fog, mert az Isten angyalai segítik őt és a sárkányt kivetik.¹⁶ A teljes kijelentés és az igazság határozott győzelme csak 1585-ben következik be. Az Apokalipszis szerint ugyanis (XII. 6.) az egyház menekülni kényszerül és ettől számítva 1260 évig a pusztaiban tartózkodik. Servet szerint, az Egyház menekülése a niceai zsinattal (325) kezdődik, ahol a császár szerzetes, a püspök meg császár volt,¹⁷ az Isten pedig három darabra szakítottatott („tripartitum Deum”).

Servet oly veszélyt jelentett a nyugati kereszténységre, hogy Kálvin a legvéreseb rendszabályoktól sem riadt vissza. A szabadclvű, de oly meghatóan pietisztikus spanyol egyre nagyobb hatást gyakorolt a lelkekre, különösen az északolasz gondolkodókra. Melanchton 1539-ben már kétségbeesve figyelmezteti a velenceieket, hogy ne olvassák Servet veszedelmes könyveit, sőt igyekezzenek ez istentelen tévedéseket kiírtani. (Epist. 1. I. 100. l.) A kóbor spanyol orvos 1553. aug. 12-én este Genfbe érkezett. Kálvin már másnap elfogatta és okt. 27-én máglyán kivégeztette. De mártírhálála csak lendített az olasz szabadgondolkodáson. Servet y Reves Mihály tanai különösen a két Socinóra, Lelióra és Faustóra, Francesco Stancaróra, Matteo Grifaldi di Mofára és Giorgio Biandra-tára voltak nagy hatással. Ezek az olasz reformerek voltak azután elindítói a magyarországi szabadelvűségnek.

A két Socino.

Lelio öt éves korától Páduában nevelkedett. Később jogot hallgatott, de szívesebben foglalkozott a görög, zsidó és arab filozófiával. Páduában szoros kapcsolatban volt Servet követőivel: Gri-

baldi jogással, Paolo Alciatival és Biandrata orvossal. Zürichben Bullinger köréhez tartozott. De nem sokára menekülnie kellett, mert Kálvinnak feljelentették. A vád szerint együttműködött az indexre tett „De haereticis” c. mű írójával, Martinus Belliusal. Krakkói tartózkodása maradandó nyomokat hagyott a kezdődő lengyel unitárius mozgalom életében.¹⁸ Szerintem jelentősége nem annyira tanításában van, hanem unokaöccsére, Fausto Socinóra (1539—1604) gyakorolt hatásában. Fausto ugyanis tőle és Biandratától vette át a „tradizione patavinát”, azt a humanista mentalitást, mely a keresztény vallás tételeit éppúgy kritikájának boncoló kése alá vette, mint bármely más humanista tudományt, pl. a római jog tételeit. Ezért írja róla Delio Cantimori: „Fausto procede realmente come un *giurista* nel sezionare e dissezionare i testi sacri.” Ez az olasz humanista mentalitás kísértett állandóan Dávidék lelkében is Erdélyben.

Fausto 23 éves korában vette át nagybátyja szellemi örökségét. Veszélyes játék volt ez, mert teológiai, filozófiai tanulmányokat egyáltalában nem végzett; logika és rendszeres gondolkodás helyett csak mindent kritizáló értelmére hallgatott; elégségesnek tartotta ő is a Camillo Renato-féle „spiritus christianust”. Míg Kálvin a kérlelhetetlen isteni akaratot, Luther a Krisztusba vetett hitet domborította ki, addig Fausto Krisztus kereszthalálának és a satisfactiónak merész újraértékelésével tűnt ki. 1577-ben a Majna melletti Frankfurtban heves vitája volt a kálvinistákkal. A vita lefolyásáról Biandratát és Dávid F.-et levélben értesítette és ezért főbb vonásaiban nekünk is meg kell ismernünk e disputát, melyet 1594-ben könyvben is kiadott „De Jesu Christo Servatore” címen, párbeszédes formában. A mű azzal a kérdéssel kezdődik, hogy tulajdonképpen miért is halt meg Krisztus a keresztfán oly borzalmas halállal? Válasza kettős: példát és erőt akart adni a mi földi szenvedéseink elviseléséhez, másrészt feltámadásával az örök életbe vívő utat akarta megmutatni. Mindkettővel pedig rámutatott arra a végtelen nagy szeretetre, mellyel Isten a megtérő bűnöst várja és megjutalmazza. Könyvének további részében éles dialektikával mutatja ki a megváltásról szóló ortodox dogma tarthatatlanságát. A római katolikus hitrendszer szerint Krisztus halála egyúttal elégtétel, satisfactio is. Véres kereszthalála kiengesztelte a megsértett isteni igazságot! Fausto Socino szerint a satisfactio nem egyeztethető össze Isten tökéletességével. Hiszen, ha a katolikus dogma alapján állunk, Isten a bűnöst, az emberiséget büntetlenül hagyja és ennek bűnéért ártatlant büntet. Istenhez nem a véres satisfactio, hanem a büntetés nélküli nagylelkű megboesítás illik. A hagyományos elégtéltannak elvetése után Socino sorra vizsgálja azokat a szentírási helyeket, amelyekkel az ortodoxia igazolni szokta a maga tételeit. Bámulatos ravaszsággal s humanista filológiai dialektikával mutatta ki, hogy a Biblia sehol sem tartal-

mazza a satisfactiot. Különben is, nem Istennek van szüksége az elégtételre, hanem nekünk, embereknek. Mi távolodtunk el, nekünk kell visszatérnünk hozzá. *A kiengesztelődés tehát emberi actus.*

Krisztus a bűn miatt rettenetesen szenvedett, de a legszörnyűbb halál idején is hű maradt Istenhez: „kibékült” vele. Példáját követve, mi is kibékültünk Istennel. Példájával az ember Krisztus megváltotta az emberiséget az elmúlástól.

Fausto oly élesen fejtette ki a megváltásnak és ezzel párhuzamosan a Megváltónak emberi jellegét, hogy tanításában Krisztus istensége és a Szentháromság tana magától roppant össze.¹⁹ Ezzel akaratlanul is igen veszélyes útra terelte az unitárius lelkeket. Dávid Ferenc is végelemzéseképen azért jutott a dévai börtönbe, mert logikusan levonta a Socino-tanok konzekvenciáit: Krisztus csak ember, tehát nem jár ki neki az Istent megillető imádás.

A Pomponazzi-féle „movimento ateistico” ellenhatásaként egyre többen csatlakoztak azokhoz, akik az ókori pogány filozófiát szellemi egységben akarták összeházasítani a kereszténységgel. Ezek a dogma nélküli keresztény humanisták annyira át voltak itatva az antik és keresztény műveltséggel, hogy lehetetlen volt elszakadniok tőlük. Egyikről sem akartak lemondani, hanem össze akarták egyeztetni az evilágit és a természetfelettit.²⁰ Az eredmény az lett, hogy a racionalista paganizmus a teológia minden területén megfosztotta a keresztény tanokat természet- és észfölöttiségüktől. E veszélyes degradálási folyamat különösen Pádoyában dívott és innét indult el világgörüli útjára.

Francesco Stancaro.

Az elindítók élén látjuk őt is. Pap volt, de 1540-ben Pádovában protestánsná lett az ex-franciskánus Girolamo Galateo rábeszélésére. A források arra engednek következtetni, hogy, mint orvos és héber nyelvész a páduai egyetemen tanított és Gribaldinak volt társa. Nyughatatlan vérű, spekulatív gondolkodó volt. Már 1530-ban nagy feltűnést keltett Velencében megjelent könyve, az „Institutio de modo legendi hebraice” 1546-ban ugyanott nyomatta ki az „Expositio in epistolam Jacobi apostoli” e. teológiai művét. Az Inquisitio üldözöbe vette. Útiránya: Friuli, Vienna, Regensburg, Konstanz, Zürich, Basel volt. Itt 1547-ben közzétette veszedelmes nézeteit „Opera nouva della riformatione si della dottrina cristiana come della vera intelligenza dei sacramenti” címen. 1548-ban és 1553-ban Erdélyben is járt. Stancarót a saját elveihez való fanatikus ragaszkodása arra predesztinálta, hogy minden harcában vesztes legyen. Érthetetlenül makacs volt kieszelt spekulációinak hirdetésében. Krakkóban a világi hatóság börtönbe vetette; de a dúsgazdag, szabadelvű lengyel Stadnitzki megszőktette. Majd Pinczowban letelepedve, 50 pontból álló ú. n. „Canones reformationis”-t írt. Krasinski ismerteti e szabályokat. Ezek szerint Stan-

caro ekkor már oly messze járt a keresztény hagyományoktól, hogy elvei mindenütt heves ellenzésre találtak.²¹ Pinczowból a königsbergi egyetemre menekült és ott azonnal belekapcsolódott az ú. n. Osiander-vitába. Az egymással szembenálló felek a megváltásról vitatkoztak. A disputa folyamán Osiander egyetemi tanár azt állította, hogy Krisztus csak isteni természeténél fogva volt megváltó. Stancaro a másik végletbe esapott át. Szerinte „*contradictio in terminis*” azt állítani, hogy Krisztus mint Isten jár közben értünk Istennél.

Az Úr Jézus csak emberi természete szerint lehetett üdvözítője az emberiségnek. Innét már csak egy lépés vezet a következő tételhez: Krisztus nem lehet tagja a Szentháromságnak, mert ember. Ennek következtében nincs három személyű Isten, nincs Szentháromság. Igaz ugyan, hogy a szillogizmus utolsó menetét kezdetben nem domborította ki ily élesen, de később amerre ment, Stancaro mindenütt a szabadelvű antitrinitarizmusnak lett szál-láskészítője. Az *Apologia contra Osiandrum* (1551) és a *Liber de Trinitate et Mediatore* c. műveivel magára haragította az akkori katolikus és protestáns ortodoxiát és Königsbergből az Odera melletti Frankfurtba volt kénytelen menekülni. Mivel itt sem volt nyugta, a brandenburgi fejedelem magát Melanchtont kérte fel döntésre, aki 1553-ban a „*Responsio de controversiis Stancari*” című könyvében oly éles bíráló alá vette a szabadelvű teológust, hogy az jobbnak látta Frankfurtot is elhagyni. A megszegényített olasz ettől kezdve nagy ellepsége lett Melanchtonnak és minden alkalmat megragadott, hogy kimutassa ellenszenvét a nagy német reformátorral szemben. Kálvin a következőképen leplezi le az igazga Stancarót: „Könnyű átlátni, hogy miért eszelte ki ily nagy ember megtámadását! A gyermek is látja, hogy te egy ilyen ellenfél által hírnévre akartál szert tenni; a Melanchtonnal való vitát ugyanis kétségtelenül megtiszteltetésnek kell tartanod.”²² Európában egyre erősödött a Stancaro ellenes hangulat. Melanchton Responsiója után 1554-ben megjelent egy másik ellenirat is: *Confessio Gerana contra Stancarum* címen, 1555-ben pedig Mörlin königsbergi egyetemi tanárnak *Historia Osiandrismi et Stancarismi* c. polemikus műve. Ezután következett az erdélyi szereplés.

Stancaro itt is súlyos kudarcot vallott, mint majd látni fogjuk. Miután Erdélyben többé sehol nem fogadták be, kénytelen volt Lengyelországba menekülni. 1559-ben már kétségbe vonta a Szentlélek isteni voltát is. 1560-ban a vilnai zsinaton nyíltan megismételte tanait. Ekkor már Kálvin is tollat fogott és könyvben cáfolta meg Krisztus közvetítői szerepére vonatkozó tévelygéseit. Hiába írt Kálvinhoz békítő leveleket Ossolinus és Stadnitzki,²³ a vihar kitört, Stancarónak sehol nem volt már maradása. Pinczowban, régi búvóhelyén Statorius Péter adott ki egy könyvet: *Brevis Apologia Petri Statorii Galli ad deluendas Stancari cuiusdam*

calumnias, quibus ipsum privatim Statorium, publice autem universam Christi ecclesiam recte de mediatore Jesu Cristi sententem, obruere conatus est. (Pinczow, 1560). A lengyel királyi udvar papja, Lismanini is szembeszállt vele 1563-ban: *Brevis explicatio doctrinae de sanctissima Trinitate, quam Stancaro et aliis quibusdam opposuit.* Bullinger veje, Simler 1563-ban *Responsio ad maledicum F. Stancari librum adversus ecclesiae Tigurini ministros de trinitate et mediatore Jesu Christi* címmel igen kemény hangon támadt Stancaro ellen, aki közben elhitette a lengyel szabadelvűekkel, hogy ugyanazt tanítja, mint a helvét reformátorok. Természetesen ez ellen ők hevesen tiltakoztak és a legesúlyabb jelzőkkel peccsételték meg a félrevezető álnok olaszt. — A katolikus ellenreformáció éharcosa, Hosius bíbornok 1564-ben kettős irányú támadást indított a protestánsok ellen: leleplezte a stanca- rizmust, de e veszélyes eretnokség forrásául a helvét reformátorok szabadelvűségét jelölte meg: „*Iudicium de censura ministrorum Tigurinatorum et Heidelbergensium de dogmate contra adorandam trinitatem in Polonia sparso.*”

1568-ban megjelent az ellenirat is. A bevezetésben Bullinger megcáfolja a helvétek ellen irányuló katolikus vádat; a második részt Simler írta. Hivatkozik az 1563-ban kiadott Stancaro elleni iratára, majd igen fontos adatokat közöl a lengyel és a magyar unitarianizmus kialakulásához. Megtudjuk, hogy az akkor Lengyelországban tartózkodó Biandrata, Aleiati és Gentilis csak látszólag kárhoztatták Stancarót, alattomban igazat adtak neki és ők maguk is hirdették azt, hogy Krisztus istensége kisebb az Atyáénál és így csak alárendeltebb természete szerint volt közbejárónk. Ugyanakkor vallották még azt is, hogy csak egyedül az Atyát lehet Istennek hívni. Új nevet is használtak: „antitrinitarius”, de igazi nevük — Simler szerint — a „triteista”. Ochinus lengyelországi útja alkalmával e szabadelvű társaság két részre szakadt. Az egyik tábor megmaradt triteistának Gentilis Bálint, majd a francia születésű Statorius Péter vezetése alatt; a másik az ú. n. „samosetanusok” tábora volt, élén Paulus Gergellyel. Ők már nyíltan vallották azt, hogy Krisztus nem öröktől való Isten és nem létezett, mielőtt Máriától született. Naponta új orákulumokat koholtak, azt jósolván, hogy két év múlva — miután a zsidók és törökök Krisztushoz tértek — beköszönt az ezerévig tartó aranykor. A samosetanusok száma Erdélyben egyre nő. Vezérük Simler tudósítása szerint valami Dávid Ferenc, aki nem más, mint egy „illusztrált Servet.” Istentelen tanait egy hitvány nyomdász. Szentháromságot becs-mérlő képekkel együtt nyomatta ki, de az Úr Isten halállal büntette! Bullinger és Simler együttes művének címe: *De Aeterno Dei Filio Domino et Servatore Nostro Jesu Christo et de Spiritu Sancto, adversus veteres et novos Antitrinitarios, id est Arianos, Tritheistas, Samosatenianos, et Pneumatomachos, libri quatuor.*

Simler még 1575-ben is dícséri Balassa Jánost, hogy harcol az igaz ortodox hitért és nemcsak a törökök ellen, hanem azok ellen is, akik Krisztust „örök istenségétől megfosztani igyekeznek”, mint Servetus, Blandrata és Dávid Ferenc.²⁴

Talán kevés olasz cinquecentói reformátor volt, aki ily nagymérvű és egész Európára kiterjedő polemia gyújtópontjába került volna. Két okból kellett a stancarizmussal hosszabban foglalkoznom. Egyrészt azért, hogy erdélyi tartózkodásának jelentőségét és európai távlatait jobban szemlélhessük, másrészt — és ez a jelen tanulmányban fontosabb — meg akartam cáfolni azoknak a véleményét, akik Stancarót nem tartják szabadelvű antitrinitáriusnak. Nálunk Révész Imre hirdette ezt legfeltűnőbbén. Ő egyenesen úgy mutatta be Stancarót, mint aki különleges krisztológiáját a Trinitas-tan megóvása érdekében hirdette volna. „A Szentháromság tanához szigorúan ragaszkodik ugyan — írja — s éppen a három személynek teljesen egyenlő istenségét félti attól, ha a közbenjárás emberi művében a Fiú-Istennek is rész tulajdoníttatik.”²⁵ Ezen véleményét egy másik helyen még világosabban fejtegette: „Stancaro épp a trinitasnak és Krisztus abszolút istenségének érdekében tanította azt, amit tanított.”²⁶ Révész állítását nem tudom elfogadni. Mind maga Stancaro, mind kortársai, mind pedig a róla szóló külföldi szakirodalom amellettszól, hogy Stancaróban az első északolaszországi vándor-reformert lássuk, aki Pádovából hozta magával a Szentháromság-tagadásról szóló eretnekséget. A sok érv közül itt csak arra a rendkívül fontos levélre utalok, amelyet Stadnitzki Szaniszló írt Kálvinnek és a lausannei híveknek. Eszerint Stancarónak külön nézete volt a Szentháromságról és az Üdvözítőről. Míg ő Lengyelországban tartózkodott, hívei el is fogadták nézeteit, de mialatt Erdélyben járt, a szabadelvű lengyel hívek elhatározták, hogy megdöntik Stancaro anti-trinitárius tanait.²⁷

Matteo Gribaldi.

A vallásos színezetű „movimento razionalistico” másik szellemi irányítója a páduai jogi kar európai hírvű professzora: *Matteo Gribaldi di Mofa* volt (1510?—1564). Ez a páduai neveltetésű humanista a francia megszállás alá került Turinban és Chienben ismerkedett meg először a protestáns mozgalommal.²⁸ 1543-ban Grenoble-ban még látták szentmisére járni, de 1548 óta — a páduai feljegyzések szerint — a diákoknak feltűnt, hogy távortartja magát mind a katolikus, mind a protestáns istentiszteletektől. Az okot az utóbbihoz az ú. n. „Spiera-ügy” szolgáltatta. Francesco Spiera ügyvédet, a legelső olasz kálvinisták egyikét Gribaldi jól ismerte. A magyarországi ifj. Pier Paolo Vergeri-óval együtt gyakran meglátogatta ügyvédtársát a Pádúához közelfekvő Citta-

dellában. Az Inquisitio miatt Spiera ugyan megtagadta új hitét, de szíve mélyén továbbra is hitt a kálvinista predestinációban. Gribaldira leírhatatlan hatással volt a halálos ágyán lelki-kínokban vonagló ügyvédnek utolsó órája. Az 1550-ben megjelent „*Francesci Spierae ... Historia a quattuor summis viris summa fide conscripta*”. (Basileae MDL) c. könyv 33—56. lapját Gribaldó mint szentanu írta meg és benne Spiera lelki diagnózisát pontosan felvázolta. A páduai jogprofesszor, látván azt a lelki tusát, melyet a rideg kálvinizmus okozott a lényegénél fogva derűs olasz lelkületben, szembefordult a helvét reformációval és Servet nyomdokain haladva állást foglalt Kálvin rendszere ellen!

A genfi reformátor iránti ellenszenvét még csak tüzelte Servet meghurcoltatása. 1553. okt. 19-én Lelio Socino Páduába érkezett és Gribaldi házában lakott. Amerbach diák leveléből tudjuk, hogy a két olasz állandóan a genfi eseményekről tárgyalt. 1553. okt. 27-től, Servet kivégzésének napjától kezdve Gribaldi nyílt támadásba lépett Kálvin ellen! Észak-Itáliában az ő nevéhez fűződik Servet tanainak terjedése. A pogánykodó páduai tudósok nagy örömmel fogadták az új tanokat és spanyol orvostársukat készségesen támogatták az irányú törekvésében, hogy a világegyetemben ne maradjon semmi csodás, semmi érthetlenség. Szentháromság-tagadása, valamint féktelen bibliai radikalizmusa miatt a velencei Inquisitio és a Senatus eltiltotta Gribaldit az egyetemi fiatalság nevelésétől. Előbb Páduából, később Genfből is száműzték. Ott az olasz protestáns eklézsiával gyűlt meg a baja; Kálvin is annyira elfordult tőle, hogy az egyik összejövetelel tüntetően nem fogott vele kezét. 1558-ban Kálvin ezeket írja Vermiglinek: „*Gribaldus semina quaedam suorum errorum sparserat*” (Opera Calvini XVII. col. 176.) Melyek voltak hát a „konkolyhintő” Gribaldi tanai? Isten végtelenül egyszerű szellem. Ne nevezzük őt személynek, mert a „persona” magában foglalja a változást. Aki Isten belső világában személyiséget vél felfedezni, eleve lerombolja az ő egyszerűségét és változatlanságát. Ha magát a személyiség fogalmát is így kiküszöbölte, előre várható Gribaldi teológiájában, hogy a Szentháromságnak még csak árnyéka sem marad meg. Szerinte óriási káromlás lenne, ha az Istenség állagának fogalmi körét kibővítenék és azokat a tulajdonságokat, amelyeket esakis az egy élő Istenről szabad állítanunk, több személyre is átruháznók. Az Atya, Fiú és Szentlélek egymástól lényegileg különböznek és köztük nincs egyenlőség. Igazi és tulajdonképeni Isten csak az Atya. A Fiú és a Szentlélek nem magától való és nem örök lényeggel bíró „istenek”.

Az egyik genfi polgár, Girolamo Varo a következőket jegyzi fel: „*on disoit que le Diable avoit engendré Servet, Servet engendré Farges (Gribaldi), Farges engendré Paul (Alciati), Paul plusieurs autres.*”²⁹ Gribaldi tanai valóban gyorsan terjedtek.

Hozzánk Alciati és Biandrata hozták el. Teóriájának lényegével, az ú. n. „essentior-Essentiatus” tannal még találkozunk a díteista Dávid és a triteista Egri Lukács teológiájában!

Biandrata György.

Gribaldi legszűkebb baráti köréhez tartozott *Alciati Pál* és *Biandrata György*. Az előbbiről keveset tudunk. Katona volt (generális?). Magas életkora miatt döntő befolyással nem lehetett a hazai unitárius mozgalomra. Nevét mégis meg kell említenem, mert — mint látni fogjuk — ő volt az egyik összekötő-kapocs Észak-Itália és Erdély között. Hosszasabban kell azonban megállnunk *Biandrata Györgynél*, mert ő nemcsak az összekötő kapocs szerepét töltötte be, hanem valóságos forrása volt a magyarországi szabadgondolkodásnak. Saluzzóban született 1515-ben.³⁰ Páduában tanult. Az ottani egyetemen nyerte el a természet- illetve orvostudományi doktori címet. Külföldi útja alkalmával eljutott a lengyel királyi udvarba is. Itt az olasz származású királynénak, Bona Sforzának lett udvari orvosa. Lengyelországból Erdélybe ment, Izabellához; innét újra Itáliába utazott, míg azután az Inquisitio ki nem tiltotta a Fél-sziget területéről. Ezután északnak vette útját, majd Erdélyben telepedett le. Igen fontos számunkra Biandrata svájci tartózkodása. Itt ismerkedett meg Kálvinnal, aki csakhamar felismerte benne a nyughatatlan racionalistát. Kedves modorával meg tudta nyerni még ellenfeleinek tetszését is, oly annyira, hogy azok csak később vették észre Biandrata igazi szándékát. „Tekerődő kígyóként körül akart fogni engem”, írja Kálvin 1558-ban Lismanininek. Ellenfelei hamar észrevették, hogy ő is, — mint Gribaldi — Servet követője. A „genfi codex” 113. lapján „Schediasma” felírású jegyzék olvasható: Biandrata nézetei. Kálvin kezeírása is megtalálható rajta: „*Servetica deliria Georgii.*”³¹ Az ily és hasonló jellegű kijelentések miatt személyes biztonságát veszélyeztettnak látta és ezért Alciati kíséretében titkon elhagyta Genfét. Aggodalma nem volt alaptalan. Ügyét már másnap, 1558. május 18-án tárgyalta a genfi városi tanács. A döntés értelmében az olasz egyház minden tagjának számkivetés, illetve elfogatás terhe alatt alá kell írnia a kálvini hitvallást, amint ezt Kálvin összes munkáinak XVII. kötetében a 2870. szám alatt olvashatjuk. Genfből Bernen és Zürichen át Lengyelországba ment. Kálvin már előre felhívta a lengyel reformátorok figyelmét: „Aki nem akar megcsalattatni, kerülje ezt a pestist.”³² Csakhogy Biandratanak Lengyelországban nagyobb szerencséje volt, mint Genfben. Statorius Péter 1559. aug. 20. már azt írta Kálvinnak, hogy Biandrata orvosi tudománya és feddhetetlen jelleme miatt mindinkább növekedő tekintélynek örvend. Ez még jobban felbőszítette Kálvint és egyik munkájának új kiadatását szántszándékkal Biandrata pártfogójának, a lengyel Radziwil hercegnek dedikálta és

benne a legkeményebb jelzőkkel illette az olasz doktort. A herceg Pinezowon Biandrata ügyének megvizsgálására külön zsinatot hívott össze.

Conciger superintendens nyilatkozata szerint Kálvinnak nem volt igaza, mert Biandrata Servet őrzöngéseitől oly messze van, hogy tételeit nagy örömmel cáfolgatta (alighanem félrevezette hallgatóit). Radziwil herceg mindent megtett, hogy Kálvint kibékítse Biandratával; a közvetítésre Bullingert kérte fel. Azonban mindkét reformátor erélyesen visszautasította a közeledést: egyik sem tartotta őszintének viselkedését és megtérését.³³ A gordiusi eseménnyel végül maga Biandrata vágta ketté. Megunva a folytonos zaklatást, 1563-ban János Zsigmond meghívására másodszor és most már véglegesen Erdélybe költözött át.³⁴ — Nagy vonalakban ez volt az a keret, mely Biandrata életét erdélyi tartózkodásáig átfogta. De mi volt teológiai nézete, — miből állt az a „deliria Georgii”, mely ellen Kálvin annyira harcolt; és milyen hely illeti őt az unitarizmus fejlődésében? Az 1560-as évekig Servet tanai voltak az irányadók a szabadelvű keresztények között. A lengyel unitáriusok egy kis árnyalattal tovább mentek és Isten egységének hirdetése mellett tagadták a Szentlélek istenséget és a gyermekekresztelés jogosultságát. Krisztológiájuk elfogadta Jézus kettős lényegét és a praexistenciának tanát. Az egész irányt Farnovski Stanislav nevére *farnovianita* mozgalomnak hívták. Biandrata nézete ehhez állt legközelebb. Valamivel liberálisabb volt Farnovskinál, de mindig harcolt a szélsőséges „non adoramus”-tan hirdetői ellen! Átmenet volt a két végpont között. Trechsel szerint Biandrata az objectiv antitrinitarizmusnak volt legnevezetesebb képviselője. Vagyis elvetette a trinitas és a substantia fogalmát; üres spekulációnak tartotta az egész Szentháromságtant és minden isteni jelleget az atya: pater fogalmában összpontosított.

Hogy már Genfben is ily nézetei voltak, bizonyítják azok a kérdései, amelyeket Kálvinnak tett fel. „Carissimo Joanni Calvino praeceptoris Georgius Blandrata.” — „Cum Jesus mundo alium Deum praeter Patrem suum nusquam manifestaverit... quaeritur: An quaerendus nobis alius Deus praeter Patrem Domini nostri J. Christi... Iterum eum ait: Hoc est vita aeterna, ut eredant in te solum verum Deum... non ait eum personam, sed solum verum Deum”... A legfőbb nehézsége tehát így hangzik: A Szentírás alapján áll-e az a hívő, aki az Atyát, mint személyt imádja? Kálvin hiába adott választ, Biandrata sohasem nyugodott meg, minden alkalomból előlről kezdte a vitát. „Phreneticus ille (sc. Biandrata) quum mihi toto anno molestus fuerit, non tam graviter offendit impiis suis deliriis, a quibus eum revocare studui, quam sua perfidia...”³⁵ írja róla Kálvin. A farnovianita objektív antitrinitarizmust Biandrata terjesztette Erdélyben. A gondolatnak megnyerte Dávid Ferencet és körét. Az együttes

munka azonban nem tartott sokáig. Dávid új eszmék befolyása alá került, szembefordult régi bajtársával és a „non adoramus”-tanak lett fanatikusa. Ekkor Biandrata Socino Faustohoz folyamodott segítségért. Amikor azonban ez is új utakon kezdett járni, végleg visszavonult a teológiától és diplomata, illetőleg orvosi hivatásának élt az erdélyi fejedelem udvarában élete végéig.

Paruta Miklós.

Az északolaszországi szabadelvű társaságnak meg kell említenem még egy tagját, *Paruta Miklóst*. Itáliai éveiről alig tudunk valamit. Sand azt írja róla, hogy a velencei inquisitio őt is üldözte, mint a többi szabadelvű olaszt. Svájcban és Lengyelországban hűséges kísérője volt Biandratának.³⁶ Őt és Gentilist tartotta mesterének, Erdélybe is ő vitte be legelőször Biandrata tanait. Amikor azonban Paruta esatlakozott Sommer, Neuser és Palaeologus „non adoramus” teológiájához, Biandrata egyre bizalmatlanabb lett vele szemben és amikor ez a veszélyes mozgalom a maga teljességében kibontakozott, Parutát már nem tartotta követőjének. Mindez azonban csak az 1571-ik évtől kezdve történt és az erdélyi szabadelvű mozgalom történetéhez tartozik. Ami svájci és a lengyelországi időszakot illeti, Paruta legfőbb állítása a már említett *patrotheos* volt.

A fentemlített „*Collegia Vicentina*” csak kezdet volt. A katolikus inquisitio szétugrasztotta a szabadelvűek táborát. De 1550 szeptemberében újabb szervezkedésnek a híre futott végig Észak-Itáliában. A „*Collegia Vicentinát*” ugyanis a „*Collegia Veneta*” váltotta fel. Ezen a 14 napig tartó velencei zsinaton mintegy 60 olasz és svájci reformátor vett részt. A jelenlévők a legradikálisabb újításoktól sem riadtak vissza. Tagadták az angyalok létezését. Azt hirdették, hogy csak egy ördög van „a testi okosság”, az ú. n. „*prudencia humana*”. A határozatok kilencedik pontja elárulja, hogy mily materialista lelkületűek voltak a zsinat tagjai: „az emberi mag Istentől azt a képességet nyerte, hogy létrehozassa mind az újszülött testét, mind annak lelkét.” E szélsőséges traduciánus álláspontnak szintén lett magyar visszhangja.³⁷

Az északitáliai szabadelvű mozgalom, mint látjuk, elsősorban a keresztény dogmarendszert akarta megváltoztatni, *érthetővé* tenni. A reformátorok nem voltak mindenben egységesek. A kezdeti törekvések, próbálkozások után fokenként történt az előbbrejutás. Mindegyik újító más és más szempontot emelt ki és új irányba terelte az érdeklődést. Ha már most ezeket az irányokat összefoglaljuk és rendszerbe szedjük, a következő képet kapjuk az itáliai szabadelvűek mozgalmáról.

1. *Stancarismus.*

2. *Konzervatív irány.* Idetartozott Gribaldi és köre. Később a konzervatívok két ágra szakadtak. Az egyikhez a *triteisták*, a másikhoz a *diteisták* tartoztak. Az előbbieket a trinitas-tanra alkalmazták azt az aristotelesi elvet, hogy „ahány személy, annyi természet”. Ez a Szentháromságra nézve azt jelenti: Isten három személy! Akkor három természet is van benne; de ezek fajilag együtt alkotnak egy lényt. Amint három ember az egész emberfaj képviselője, úgy a három isteni személy is fajilag egy lényt: az Istent képviseli. A triteisták csak a két személynek, a Fiúnak és Szentléleknek az Atyával való egyenlőségét vonták kétségbe.¹³ A diteisták azonban a Szentlélek istenségét is tagadták!

3. *Szocinianizmus.*

4. *Radikális irány* a velencei zsinat útmutatása szerint.

A magyarországi szabadgondolkodási mozgalom szerves kapcsolatban volt az itáliaival. Miután feltártuk az itáliai forrásokat, nézzük meg most azt, hogy hogyan keletkezett és mivé fejlődött a magyar-olasz kapcsolatok e legliberálisabb hajtása a hazai reformátorok berkeiben!

(Folytatjuk.)

BARLAY SZABOLCS

¹ Egyetemi pályadíjat nyert tanulmány. — ² Az Aristoteles-magyarázatok kérdéséről részletesen tárgyaltam a *Pádua szellemi élete a XVI. században* c. kéziratok doktori értekezésem 55. lapján. — ³ H. Busson: *Les sources et le développement du rationalisme dans la littérature française de la Renaissance* (1533—1601) Paris, 1922. 31 l. — ⁴ Dide: *Michel Servet et Calvin*. Paris 1914. 42. l. — ⁵ V. ö.: Dersi K. Ferenc: *Unitárius nézetek fejlődése a k. korban*. Keresztény Magvető. 1906. XII. évf. 103. l. — ⁶ Aranyos Rákosi Székely Sándor *Unitária vallás története Erdélyben* c. művében pl. ezt írja a társaság programjáról: „... több értelmes tudósok elméji oda hajlanak, miszerint egy minden homálytól ment, tiszta és a józan értelemnek mosolygó vallás alapítanék” ... (56. l.) — ⁷ Érdekes adatot találunk Ochino naplójában magyarországi útjára vonatkozóan: „In gleicher Weise kehre ich auch, da ich keine reine Kirche gefunden habe, nach Ungarn zurück, und hoffe, dort mit Gottes Hilfe selbst eine Kirche gründen zu können...” Közölve Benrath tanulmányában: *Ochino*, Leipzig, 1875. 319. l. — ⁸ K. Benrath: *Bernardin Ochino von Siena*. Brunswick 1892. *D. Cantimori*: Bernardino Ochino, uomo del Rinascimento e riformatore, Pisa, 1929. — ⁹ V. ö. F. Trechsel: *Die prot. Antitrinitarier vor Faustus Socin*. II. Heidelberg, 1844. 77. l. — ¹⁰ Rosius de Porta: *Historia Reformationis Ecclesiarum Ehaeticarum*. Chur, 1771. II. k. 83—86. l. — ¹¹ Kálvin eme magatartását gyakran kiprédikálta Pázmány is. V. ö. Révész tanulmányát: „*Méliusz és Kálvin*”. Erdélyi Múzeum, 1936. — ¹² V. ö. Audin: *Vie de Calvin* II. 325. l. Az eredeti kézirat a párisi levéltárban: Collection Dupuy, 101—102. sz. — ¹³ Servet tudományos munkáiról fontos adatokat közöltek Tollin Henrik sorozatos cikkei: *Servet als Geograph*, *M. Servet der Entdecker des Blutumlaufs*, *Das Lehrsystem M. Servets*, stb. — ¹⁴ V. ö. Tollin-Simén: *Servét Mihály jellemrajza*. Kolozsvárt, 1878. — ¹⁵ Servet: *Restitutio Christianismi*. 169—170. és 670. l. — ¹⁶ L.: Tollin-Simén id. m. 29. l. — ¹⁷ Restit. 398. l.: „Constantino Imper. facto tunc monacho et Sylvestro in Papam Regem converso, necesse fuit, faciem orbis inverti”. — ¹⁸ L.

Delio Cantimori cikkét az „Enciclopedia Italiana“ XXXI. k. 1015. l. —
 * E. M. Wilbur: *Faustus Socinus: an estimate of his life and influence.* (Bulletin of the International Committee of Historical Sciences.) 1933. 18. sz. —
 Cantù: *Eretici d'Italia.* Torino, 1865. II. 486. l. — * A filozófia és a vallás szoros kapcsolata averroesi hagyomány volt. V. ö. Gauthier: *Accord de la Religion et de la Philosophie Traité d'Ibn Rochd (Averroes) sur les rapports de la religion et de la philosophie.* Paris, 1909. — * V. ö. Krasinski: *Geschichte der Reformation in Polen* 82. l. — * Idézi Stähelin: *Calvin.* IV. 48. l. (Elberfeld, 1863.) V. ö. Borbély: *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története.* 34. l. 1. jegyzet. — * V. ö. Ráth György: *Bullinger Henrik és a magyar reformáció.* Irod. Közl. 1896. 277. l. — * L. Eckhardt S.: *Az ismeretlen Balassi Bálint,* 46. l. — * Révész I.: *Méliusz és Kálvin, viszonyuk a Stancaro elleni harcban a Szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben.* Erdélyi Múzeum. 1936. 117. l. — * Révész I.: *Debrecen lelki válsága.* Századok, 1936. 54. l. — * Mind Stadnitzki levelei, mind pedig Kálvin egyéb, Stancaróra vonatkozó kitételei a „Calvini Opera“ XVII. és XIX. kötetében találhatók meg. 2931, 3098, 3232, 3290, 3336. sz. alatt. V. ö. Ráth György: *Bullinger Henrik és a magyar reformáció.* ItK. 1896. 280. l. — * Részletesen bemutattam őt és műveit „Pádua szellemi élete a XVI. században“ c. tanulmányom III. fejezetében: 89–95. és a IV. fejezetben: 123–124. lapon. — * F. Ruffini: *Il giureconsulto chierese: M. Gribaldi di Mofa e Calvino.* Riv. di St. diritto ital. 1928. 256. l. — * Heberle: *Aus dem Leben von G. Blandrata.* Tübinger Zschr. 1840. IV. 135. l. A Blandrata-családról l. Galiffe: *Notices généalogiques sur les familles genevoises.* I. 357. l. — * Biandrata svájci tartózkodásáról l.: *Diarium Tubingense.* (Tübing. Zschr.) 1840. IV. és *Calvini Opera* XIX. k. 3563. sz. — * Kálvin és Biandrata viszonyát részletesen tárgyalja Trechsel: *Die protestatischen Antitrinitarier vor Faustus Socin.* II. k. 467. l. és Stähelin: *Johannes Calvin.* II. k. 332. l. skv. A lengyelországi szereplésre vonatkozó adatokat v. ö. Lubieniec: *Historia reform. Poloniae* (1685). — * Kálvin, Bullinger és Radziwil levelezését l. Ráth Gy.: *Bullinger Henrik és a magyar reformáció.* ItK. 1896. 278. l. — * V. ö. Malacarne: *Commentario delle opere e delle vicende di G. Biandrata.* Padova, 1814. — * Trechsel: i. m. II. k. 303. l. — * Sand: *Bibliotheca Antitrinitariorum.* Freistadii, 1864. 18. l. — * A vicenzai és velencei zsinatról pontos leírást ad K. Benrath: *Wiedertäufer im Venetianischen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts.* (Theologische Studien und Kritiken 1885. 21. l.) Ugyancsak Benrath: *Geschichte der Reformation in Venedig.* (Schr. des Vereins f. Reformationsgesch.) Halle, 1886. O. Fock: *Der Socinianismus.* Kiel. 1847. 133. l. Dunin-Berkovski: *Die Gruppierung der Antitrinitarier des 16. Jahrhunderts.* Scholastik, VII. 1932. 509. l. Igen fontos Trechsel: *Die protestantischen Antitrinitarier.* Heidelberg, 1844. II. k. 1. sz. melléklet: „Historisch-kritische Beleuchtung der sogenannten Collegia Vicentina“. — * V. ö. Schütz Antal: *Dogmatika.* Budapest, 1937. I. k. 392. l.

DÁRIUS KINCSE ÉS MOHAMMED KOPORSÓJA

I.

Midőn a cseh vitézen győzedelmeskedő Toldit Lajos király a saját oldaláról leoldott karddal (gyémánt a cifrája, arany volt a reze) ajándékozta meg vitézi tettéért, az ifjú dalia olyan boldog volt, hogy: „Pénzért, gazdagságért hej dehogy cserélne: *Dárius kincsének* még oda se nézne” (Arany, Toldi XII. 15). Ehhez a helyhez a következő népnyelvi és irodalmi adatokat idézi Lehr Albert a Toldi-magyarázatokban: „*Dárius kincse* roppant sok kincs. Pazarlóról mondja a nép: „*Elköltené a Dárius kincset is.*” „Nem volna elég annak a *Dárius kincse se.*” „Bekeresheti a férfi a *Dárius kincset is*, ha az asszony nem takarít.” (Nép). Így is: „*Dárius kincseit*“ (Nép). „Vajda pedig ébren tünődik az éjben, | S talál nagy szerencsét — a *Dárius kincset*” (Arany. NCz II. É.). „Kincsem vetélkedett *Dárius kincsével*, | S most küszködnöm kell a legnagyobb inséggel” (Petőfi: János vitéz) „Ha az álom beteljesülne: | Én herezeg is volnék talán! | S a *Dárius kincset* azóta | Mind a zsebembe hordanám” (Tompá: Diósgyőr). Könnyű volna ezeket a példákat még egy egész sereg népnyelvi és irodalmi adattal megszaporítanom, de fölösleges, mert mindenki tudja, hogy a nép és az irodalom, kivált a népies sűrűn emlegeti a *Dárius kincset* 'sok kincs, mesés vagyon' értelemben.

A *Dárius kincse*-t mint szólásszerű kifejezést szólásgyűjteményeink közül tudtommal Dugonics leltározza először (Péld. I. 162) és magyarázza is (uo. jegyzet) a következőképen: „Ez a 'Dárius kinc' nagy kincscét máig is emlegetik a 'Magyarok ezen név alatt első király vala Persiában, a' Krisztus előtt ötszáz, huszonöt esztendővel. Zorobabelnek meg engedte: hogy a' Jerusálemi templomot fel építhesse; mely végre áldozatokat is küldött. Babilont Zopirusnak ravaszága által meg vette, kincseből ki pusztította. Királyságának hetedik esztendejében, a' Sciták ellen szándékozott, ugyan azért a' mostani Konstancinápol mellett (ad Bosphorum Thracicum) a' szorultt tengeren hidat csináltatott. De a' Scitáktúl kegyetlenül meg verettetett. Tábora el fogattatott, minden kincse a' Scitáktúl el vétetett; Maga Persiába vissza ment. Annyinak

lenni mondották az ezüst arany pénzt; az arany ezüst láncokat: hogy mind azokat száz kocsikon el nem vihették, pedig azokon kívül, melyeket a' Sciták magok között gazdagon fel osztottak. Ezután a' Sciták arany tálaból ettek. Soha osztán Dárius a' Scitákat nem bántotta, noha több más országokat hódított."

Ezekből a sorokból nyilvánvaló, hogy Dugonics a Dárius kincsével kapcsolatban I. Dáriusra (Kr. e. 521—485), a nagy perzsa királyra, a perzsa birodalom megszervezőjére gondol. Alighanem az ő nyomán írja Tóth Béla: Szájrúl-szájra² 136, hogy: „Mi magyarok [nem Krözussal, hanem] inkább Dárius perzsa királlyal. (512—485), Hystaspes fiával szeretjük összekötni a gazdagság fogalmát (*Dárius kincse*)”, és a Szállóigék lexikonában is: „*Dárius kincse*. Dáriusról, az igen gazdag perzsa királyról (521—481, helyesen 485)”. Ismétli Szécsi Ferenc: Szállóigék 179: „*Dárius kincse*. Dárius (521—485) Perzsia királya: Nagy gazdagságáról volt híres.”

Arról azonban egyikük sem nyilatkozik, hogy ennek a Dárius nagy királynak mesés kincséről szóló hagyomány hogyan jutott el hozzánk, és hogyan terjedhetett el a legszélesebb népi rétegekben úgy, hogy ma is él. Elöttem már eleve is bizonyosnak látszik, hogy nem a történelem útján. I. Dáriusról históriás énekünk, népi mondánk nincs. Olvastam ugyan valahol, hogy a seytháktól szenvedett esúfos veresége után I. Dárius Erdély bérci között keresett menedéke, és ott megpihenve, Havasalföldön át érte el a Dunát, hogy hűséges görög satrapája által őrzött hídon átkeljen és Thráciában találja meg teljes biztonságát. Erdélyben pihenése idején ásta volna el kincseit, ahol állítólag ma is keresik. Azt hiszem, hogy mindez csak a történelemben kevésbé jártas ember feltevése. A népi mondák, se a külföldiek, se a miénk nem tudnak erről semmit, a történelem sem említi, hogy valamelyik Dárius valaha Erdély földén tartózkodott volna. De Jókai úgy látszik, hallhatott róla valamit, legalább is elásott kincséről, mert a Vadon virágai című munkájában (Nemzeti kiad. XXII, 28, első kiad. 1848) ezt írja: „Láttam én már olyan embert is, aki a mely perezben beesületére fogadta, hogy egy garasnak ninesen birtokában, sőt birkózván birkózik az éhenhalással, ugyanabban esküvel állítá, hogy ki *Dárius kincseit földsná*, épen csak oda jutna, mintha vele eserélne tárezát.”

No és — kérdezhetjük — honnan lehetne ezeket a mesés kincseket felásni, ha nem Erdélynek földbe rejtett kincsekben gazdag talajából? Ott van ugyanis a monda szerint elrejtve Attila kincse, Buda vezér kincse, a rabonbánok kincse, Tündér Ilona roppant kincse, Kalára kincse,¹ ott van Torda hasadékanak, az aranyi várnak, a runki barlangnak kincse, és természetesen ott van a tündérvári barlangban meg az almási barlangban *Dárius kincse* is (Ethn. XII, 271).

Bizonyos azonban, hogy ez a kincs előbb megvolt már szólásainkban, és csak azután kerestek neki helyet a kineses Erdély földében. Szólásaink közé pedig az irodalom útján jutott el; közöttük ugyanis sok a szépirodalmi származású. Ismeretes, hogy több szólásunk Aesopus fabuláiból ered, pl. *savanyú a szőlő, egy lyukból hideget és meleget fúj, zavarosban halászik, vizet zavar, kígyót melegenget keblén* (Tolnai Vilmos: Szólások Magyarországnéprajza III, 412—3), *nem hagyja árnyékáért az koncot* (II. Rákóczi F. lev. I, 493, 1706). Hogy mikor gonosz úton keress valami jót, azt is elveszted a' mi jód vagyon, mint a' fabulában mondgyák az eb felől, hogy a' szájában valo husnak árnyékához kapván, az hust-is ki ejtette a maga szájából (Nánási L. István: Szűtitka 1670, 348). Ez utóbbival kapcsolatban a szólás rásználója néha egész pontosan hivatkozik forrására, pl.: „... az Aesopus kúvaszával a konchoz kapdosunk” (II. Rákóczi F. lev. I, 493). „Szentén úgy jára, mint az Aesopus ebe: az árnyékhoz kapdos” (Actio curiosa 173, 1678). „... ez valójában az Ezópus kúvasza szájában való koncznak árnyéka, melyhez mikor a világ kapdos, magát a valóságos becsületet veszti el” (Bethlen: Önélet. I, 32).

A székelységben máig használatos *fudáz, fudázó, fudáza* szavakban Szilády Áron: MNy. IV, 468 szerint a XVI—XVIII. században vaskos tréfái miatt igen sokat olvasott „Salamon királynak, a Dávid király fiának, Markalftal való tréfa beszédeknek rövid könyve” (Kolozsvár, 1574.) című népkönyv *Fudáza* nevű szereplőjének a neve rejlik (de vö. E: Sz.) A *Markalf* névből köznév lett 'tréfacsináló, mulattató, udvari bolond' értelemben, l. NySz. és Apor: Metam. Mon Irók XI, 362. „Némelynek [= némely nagyúrnak] megvolt tíz-tizenegy gyalog inasa is, azon kívül... török siposi, hegedüsi, dudási, furulyási, cimbalmosi, énekesi, *asztali mulattató markalfi avagy az mint hitták, bolondjai.*” *Markalf* visszataszító rútságára céloz ez a gúnyos szóláshasonlat: „Szép vagy, mint a régi *Markalf*” (Wagner: Phras. 1756, id. Irodört. Közl. I, 53). Vö. még *Markalf útja* (MTsz.).

Hogy az *Antal* személynévből a XVI. század második fele óta 'ostoba, féleszü, dőre' jelentésű köznév lett, annak valószínűleg az az oka, hogy Sztárai Mihály „Az igaz papságnak tikere” (1559.) című hitvitázó komédiájának *Antal* nevű szereplőjét, így mutatja be a darab prologusa: „*Ef féle tudatlan emberek közül való az Antal bíró* [= gazda, l. MNy XXXIII, 240], ki majdan ti kegyelmeitek eleibe jó borzadt szakállával és nagyon csodálkozik és sápolódik ő magában az papoknak igaz papságán. De a mint látom imhol jó egy igen nagy bottal, azért én mostanában ti kegyelmeiteknek többet nem beszélhetek. Halljuk meg csak mindnyájan, mit beszél *tökfejű Salamon bátyánk*” (RMKT. V, 211).

Az *Antal* nevet gúnyosan emlegető szólásaink: *Megjött Antal Budáról, zöld ágat is hozott; Antal a fejed ostoba, tökéletlen*

vagy; *Antalul felel 'ostobán' meg az antalkodás 'ostobaság' főnév* (l. valamennyit NySz.) mind csak négy-öt évtized múlva jelennek meg Sztárai (valószínűleg elő is adott) komédiája után.

Nyilván a Toldi-mondára utal Csáky Lászlónak Eszterházy Miklós nádorhoz (Bécs, 1642. május 26) intézett leveléből a következő részlet: „... hogy a magyar urak egy jó Toldimenésre resolválnák mostan ő felségeért magokat, azt gyakran emlegetik, és osztán mindjárt haza jöni, ez magyar actusnak tartatik” (Tört. Tár 1904, 194). Vö. ezzel Arany Magyar Misi-jének ezeket a sorait: „Katonának, háborúba, menni vágya nines, De ha egyszer belekapott, bizony párja sines. „Hadnagy uram!” így kiált fel magyar-miskásan: „Vágjuk le mind s menjünk haza, kérem alászan.” Aki megjárta a világháborúk harctereit, az nem egyszer találkozhattott a magyar actusnak ilyen — legalább is óhajlás- és sóhajlásbeli — megnyilvánulásával.

Népmeséink Tündér Ilonája voltaképen a görögök szép Helenájának nevét viseli. Dugonics: Péld. II, 260 is azonosítja őket: „Szép volt Görög (vagy Tündér) Ilona, de irtóztató sok károkat is tött. Erről a Görög Ilonáról írtam azon könyvemben, melynek ilyen címje vagyon: Trója veszedelme.” Trója vesztének Heléna szépsége volt az oka. „A Káin leányinak szépsége, hozta a víz-özönt; Dínának szépsége vesztette el a Sikanítákat; ... a Görög Ilonát, Tróját tőből ki-égette”, írja Káldi György a Vasárn. való pred.-ban (1631, 153), és mintha Villont hallanók, mikor így elmélkedik: „Hol vagyon a szép Páris, és Absalom? Hol vagyon a szép Lucretia, és a Görög Ilona? Minden szépségök igen kevés-ideig tartott, és mint a szép gyenge rózsa el-hervadt, s el-múlt” (uo. 369). Szinte várjuk, hogy hozzásóhajtsa: „De hol van a tavalyi hó?”

A XVI—XVIII. század költői és prózaírói váltig emlegetik a világszép Görög Ilonát, a Helena-szépségű kedvest, Helenát, a görög kerteknek legszebb virágát (Gyöngyösi: Murányi Vénus) stb., akinek szépsége híret kivált Hunyadi Ferenc: „A régi és híres-neves Trója városának tíz esztendeig való megszállásáról és veszedelméről” (1596) című széphistóriája terjesztette: a XVI—XVIII. század legolvasottabb könyve (Pintér). Gyergyai Árgirusának gyönyörű tündére² nem is kaphatott Ilonánál kedvesebb nevet, ha tetszeni akart a magyar olvasónak. Később azután már Magyar Ilonának, sár selyem hajú Magyar Ilonának (Ipolyi A.: Magyar mith. I. 272), selyemszál hajú Magyar Ilonának (Nyr XXVIII, 449) nevezi kedvesét a legény még akkor is, ha nem Ilona volt a neve, mert még élt a hagyomány, hogy: „Heléna (Magyarúl Ilona) vólt egy a maga idejében az egész világon leg-szebb Görög Dáma, a kiről még máig-is a rend kívül szép fejtérszemélyt úgy szokták nevezni, sőt a vak indulatú szeretők, hízelkedés reguláján,

az olyanokat-is, a' kik tsak az ő szemeknek színt nagyító Üvegén által tetszenek szépeknek" (Mátyási F.: Semminél több valami. 1794, 24 l. jegyzet). Talán nem is annyira a szerető vak indulata, hanem inkább a hízelkedés regulája mondatja Balassa Bálinttal is leánykérő versében (1577.) a dúsgazdag korponai főkapitány leányáról, Krusith *Ilonáról*, hogy: „Ime lám nagygyal meghaladtad a te szépségeddel, *Az kinek nevit viseled te vezetik neveddel.*” (Szilády Á. kiad. 41).

Meséinknek a tenger vizéből kiemelkedő mágneses erejű *Akastyán hegy-éről* már Arany megállapította a Toldi Szerelméhez esatolt jegyzeteiben, hogy a Brunsvík istóriából (Stilfrid csehországi királyról és Bruncvik, Stilfrid fiáról, cseh királyáról), a XVIII. század legkedveltebb népkönyvéből szívárgott népünk közé. Innen való a jászberényi *bunczfik* is: 'kicsiny, de nagyfejű ember, erős'. (Csoma Károly' Jászberény nyelve 67.) „Mi lehet ez? — kérdi az egyik szereplő Illei János Tornyos Péterében (1789. RMKt. XXXIII, 56). — Talán ugyan a *Demeter kincsére kapott?*” Ez a kincs Bogáti Fazekas Miklós „Demeter története” (Kolozsvár, 1598.) című munkájából való, melyben Plutarchos és Lukianos nyomán megírta Demetrios Poliorcetes makedon király történetét.

A *Dárius kincse* szintén irodalmi származás: a Világbíró Nagy Sándorról szóló verses és prózai művek nyomán terjedt el. Ilyenek Ilosvai Selymes Péter Curtius Rufus és Justinus latin munkáiból fordított *Historia Alexandri Magni-ja* (Debrecen, 1574.), Forró Pál „Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak Macedonok királyának viseltetett dolgairól irattatott historiája” (Debrecen, 1619), és írt róla Haller János „Hármas Istoriája” (Kolozsvár, 1695.) is. Ez utóbbiról jól mondja Király György: *Irodört.* Közl. XXVIII, 252, hogy „megvan az az érdeme, hogy a Sándor-monda népszerűségét, ha másutt nem, hát a ponyván, a XIX. századig fenntartotta”, és hozzátehetjük: a *Dárius kincsét* sem engedte elhomályosulni.

Mindebből szólásunkat illetőleg az következik, hogy a benne említett kincs nem a nagy I. Dáriusé volt, noha amint Prágai András „Fejedelmek serkentő órája” (1628.) című könyvének Wanekelius Jánosnak ajánló levele című részében olvassuk, a perzsa királyok roppant kincse, „Dariustul Hystaspis fiától kézről kézre maradt a következő Fejedelmekre”, hanem Nagy Sándor ellenfelé, az ókori Perzsia utolsó királyáé, III. Dárius Codomannusé (uralk. 336—330). Az ő nagykincsű voltáról esodálattal emlékezik meg a Hármas Istória, mondván, hogy palotáiban „az asztalok, székek, tiszta aranyból, a' tálak is, és pohárok finom aranyból állottanak, drága gyöngyökkel, és kövekkel fel-ékesítve” (19). „Fel-menvén azért Sándor a' Királyi palotákra, gyönyörködött azoknak esudálatos szép épületiben, mellyeket épített volt Cyrus a' Persák Királya, kiknek még a' pádimentomi-is

tündöklöttek a' szép kövektől. A' falai pedig arannyal voltak bé borítva, tsillagok módgyára fel-ékesítve a' boltozási, kiket nagy arany oszlopok tartottak tsudálatos mesterséggel" (25). Bővebben szól róla Forró Pál, de nálánál is részletesebben rajzolja III. Dárius elképesztő gazdagságát Ilosvai már a király táborának sereg-számlájában is: „Ámbár Dárius népet inditá, Babilóniából elkiszállítá, Eufrates-víz mellé tábora juta, Persiai módra tábort jártata. | Regtül fogva népe így megyen vala, Trombitaszó után indulnak vala, Ezüst oltárokon tüzet visznek vala, Kit perzsiak imádnak vala. | Ez a harmineszáz hatvanöt ember vala, Aranyas bársonba mind mennek vala, Jupiter szekere útánnak jár vala, Kiben fejér lovakat fogtanak vala. | Egy nagy fehér lovat ott visznek vala, Szép arany vesszőkkel [= sujtásokkal] ki ékes vala, Drága czafrangokkal eltezőtt vala, Fényes nap lovának azt hijják vala. | Tíz szekér az úton ott megyen vala, Arannyal, ezüsttel nagy gazdag vala, Tizenkétféle nép utána vala, Fegyverek, szólások különböz vala. | Azoknak utánok az tízezer nép, Aranylánc ruhákkal ki igen szép, Azok után megyen tizenötezer nép, Ki mind királyi nemből hadakozó nép. | De az után udvarló népe sok vala, Az Dárius előtt a' megyen vala. Aranyas szekérben Dárius vala, Arannyal, ezüsttel igen szép vala. || Ruhája királynak nagy hosszú vala, Nagy sok kazdagsággal öltözött vala, Szabláját pártá-üre fölkötötte vala, Szablája hüvelybe drága kő vala. | Az Dárius után tizenötezer vala, Ezüstös kopjákat viselnek vala, Kopján vas hegyén mind arany vala, Két felől négyszáz ember mellette vala. | Sereggel gyalog nép harmincezezer vala, Az császár sátorát kik őrzik vala, Császár fő lovait ott viszik vala, Hogy kiknek a száma a négyszáz vala. | Tülök csak nem messze Dárius anyja, Felesége néki, leánya, fia, Háromszáz és hatvan császár ágyasa, És hatszáz öszvéren ezt viszik vala. | Jelesben tevéi háromszáz vala, Szám-talan arannyal terhelték vala, Sok nemes asszonyok ott mennek vala, Legutól a köznép ott megyen vala" (RMKT. III, 89—90).

Dáriusnak birodalma nagy városaiban fényes palotái voltak, és ott jutott Sándor kezébe Dárius kincse. Hogy ismét Ilosvait idézzem: „Nagy temérdek kincset akkor nyerének, Arbella városban hogy bėjutának, *Dárius kincsenek* ott örülnének." Babilonban „oly nagy tisztességgel Sándort fogadák, Mintha a Dáriust szemekkel látnák, *Dáriusnak kincset* mind előhozák, Az Sándor kezébe a kincset adák" (uo. 115). „Rövid napon méne nemes Susában, Az város nagy hamar lön hatalmában, *Kéncset sokat lele ott a tárházban*" (uo. 117).

Íme, nem Erdélyben, vagy hazánk más vidékén látjuk meg *Dárius kincset*, mégpedig III. Dáriusét, hanem a Sándor-monda magyar feldolgozásaiban. Innen vált nyelvünk szólásbeli birtokává hihetőleg már a XVI. század folyamán. Egy keltezetlen, de tárgyi

és nyelvi okokból a XVI. század vége felé keletkezettnek vélhető vers már szólásként használja, midőn a végházak ifjúságának vágyát ekként énekli meg:

Nehéz bú s gond nélkül hogy vigan élhessek,
Egynéhány vitéznek előtte lehessek,
Jó hamar lovakon gyakorta ülhessek.

Ez meglévén, nekem semmi egyéb nem kell,
Bár akárki bírjon *Dárius kincsével*,
Nem leszek érette hozzá gyűlöléssel.

Takács S.: Régi magyar kapitányok 4

Szólásunk eredetének megvilágításával már kb. két évtizeddel ezelőtről adósa vagyok Móra Ferencnek. Egyszer a Magyar Hirlapban figyelmeztetett is rá az ő szokott kedves módján, vagyis szép hegedűszóban. Sajnos, életében nem róhattam le tartozásomat. Megtettem most. Legyen ez a kis szólásmagyarázat kegyelem szerény áldozata a jeles író emlékezetének oltárán.

II.

Eckhardt Sándor: MNy. XXIII, 510 ennek a szólásnak: „*Lebeg, mint a Mohammed koporsója*” abban a török hódoltság előtti magyar úrnapi szokásban keresi eredetét, melyet Dainero Tamás ferrarai követ ír le budai tartózkodása (1501.) emlékeiképen.⁴ Leírása hitelességét igazolja egy ismeretlen nevű német szemtanu is. Fögel József: II. Ulászló udvartartása 125 szerint arra az örömhírré rendezték azt a ceremóniát, hogy valahol vereséget szenvedett a szultán serege.

A két, lényegében egyező leírás azt mondja erről a máshonnan tudtommal nem ismert szertartásról, hogy Mohammed koporsóját (Daineronál egy hevenyészett mecesetben, a német szemtanunál a temető felett) valamely módon felfüggesztették, majd mikor az úrnapi fényes körmenet odaért, lángot bocsátottak a koporsóra, s ami el nem égett belőle, azt botokkal, kövekkel szétrombolta a törökgyűlölő tömeg. Így vélték beteljesíteni egy jóslatot, mely szerint akkor lesz vége a mohammedán hitnek és a török uralomnak, amikor Mohammed mekkai koporsója megsemmisül. A ceremónia helyének a két közlésben nem azonos megjelölése (meceset — temető) nem teszi kétségesse a híradás hitelét. Az úrnapi körmenet újratartása tudvalevőleg négy rögtönzött oltársátor előtt megy végbe. Bizonyára így volt a múltban is. Nagyön valószínű, hogy ennek a szent eseménynek a mintájára szintén több helyen végezték Mohammed koporsója megsemmisítésének mágikus szertartását is ugyanazon körmenet folyamán. Dainero az egyik helyen látta, a német szemtanu meg a másikon.

Tóth Béla a Szájru-l-szájra című könyvében (id. Eckhardt),

azután a Mendemondákban (236) meg a Szálló igék lexikonában német eredetűnek tartja azt a képtelen hiedelmet, hogy Mohammed koporsóját erős mágnesek tartják függő állapotban (Ismétli Szécsi Ferenc: Szállóigék 1936). Eckhardt: MNy. XXXIV, 174 egy, a XII. század második feléből való francia adattal igyekszik bizonyítani ennek a balhitnek keleti, de nem mohammedán, hanem keresztény eredetét. Azonban ennek az egyébként igen érdekes adatnak a fenti szolás keletkezését illetőleg nincs fontossága. Fontosabb az, hogy a Mohammed levegőben függő koporsójáról való hiedelmet ismerték nálunk is. Ha nem ismerték volna, akkor Fábián József nem tartaná szükségesnek elítélni a Természeti tudomány a' köznépnél (Weszprém, 1803.) című könyvében: „Izetlen bűzetlen mese hát az, hogy Mahumed' Török Prófétának vaskoporsója Mekkában két nagy Mágnesek' között a' levegő-égben függene” (199). Egészen komolyan hitt benne pl. Gvadányi is. A FalNót. utolsó részében Nagypeleske böles jegyzője azzal vigasztalja a törökök ellen háborúba vonuló fia miatt kesergő feleségét, hogy a vitézkedő fiú: „Itt elfogja nyerni Mahamet zászlóját, | Mekkából hozhatja hátán koporsóját.” Gvadányi ehhez a helyhez a következő jegyzetet függeszti magyarázatul: „Mekka arabiai város a hová Mahomet szalada és ott meg is hala, vaskoporsóban függ, mintha levegőégbe állana, azért eztet nagy csudának tartják a törökök, pedig mágnes kövek tartják ezen koporsót.”

De ismeretes volt már jóval Gvadányi előtt is. Bizonyítékul szolgálhatnak rá Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyvének ezek a sorai (Ballagi Aladár kiad. 73): „Hallottam közbeszédben, hogy Arábiában a Mahomet koporsója csak az aerban áll, semmi sem tartja, de ha úgy vagyon, abban sem kételkedem semmit, hogy az mágnes kőből csináltak hajlékot neki, mint az Alexandriai Dinocrates, mágnes kőből alkotott egy templomocskát és abban helyeztette volt az Arsaone tisztességére csinált vas Istencskét, ki úgy tetszett mintha csak ott állott volna, ez is szintén az szerént álhatott az aerban (mint) az Mahomet koporsója.” Ez az adat nemcsak azért becses, mert igazolja a Mohammed ég s föld között lebegő koporsóját illető mendemonda XVII. századbeli hazai meglétét, hanem azért is, mert az alexandriai Dinocratesre, Nagy Sándor merész képzeletű szobrására és Alexandria tervezőjére való hivatkozás megerősíti a Pallas Nagy Lexikona II. Pótkötetének azt a feltevését, hogy a Mohammed levegőben függő koporsójáról szóló monda alkalmasint hasonló görög mondák nyomán keletkezett.

Ballagi szerint (i. m.) Kecskeméti W. Péter Kecskeméten született, ott inaskodott, majd mint ötvöslegény Nagyszebenbe, onnan Brassóba, Gyulafehérvárra, Kolozsvárra, Nagyváradra vándorolt, azután a török elől Debrecenen át Kassára menekült, ott rendezett be magának önálló műhelyt, és 1660-ban ott fejezte be könyvének a drágakövekről szóló részét, melyből a fenti idézetet kiírtam. Kül-

földön sohasem járt. A Mohammed koporsójáról szóló hiedelmet tehát csak az itthoni közbeszédben hallhatta. De hogy ez a szívós életű mendemonda, melyet külföldön pl. Németországban számos tudományos munka hiába cáfolgatott, már jóval korábban is élt nálunk a tanultabb emberek tudatában, arról a Dainero-féle leírás meg a német szemtanu följegyzése is tanuskodik. Szerintem ugyanis nem azért kellett felfüggeszteni abban a mágikus ceremóniában Mohammed koporsóját, hogy a tömeg jobban láthassa, — amint Eckhardt véli — hiszen erre a célra elég lett volna, ha a kétségtelenül bonyolultabb technikai eljárást kívánó felfüggesztés helyett magas állványra helyezik; hanem főképpen azért, mert a szertartás rendezőinek hiedelme szerint a koporsó ég s föld között az aerben függött. A hiedelem bizonyára sokkal régiebb volt, mint a rajta alapuló és valószínűleg csak ritka alkalmi szokás, melynek Eckhardt véleménye szerint a török hódoltság vetett végét. A balhit azonban tovább élt a műveltebbek között, és forrása lett ennek a népi szóláskinesünkben még ma sem ismert szólásnak: „Ég és föld között lebeg, függ vagy lóg, mint Mohammed koporsója.” Ma a *lebeg* igéjű változat a gyakoribb; a másik kettőre l. például: „Mint Mohamed koporsója ég és föld között, úgy függünk jelenleg az írás és szóbeli érettségi vizsgák között” (Arany írja Tompának 1857-ben; l. Arany lev. író-barátaival I, 422) „Jelen sorok írójának van szerencséje ezen osztályok egyikében sem tartozhatni... Ilyeténképen ki levén felejtve az emberiség catalogusából, *lógva a semmiben, mint Mahomed koporsója.*” (Jókai: Népvilág. Nemz. kiad. XVI, 169).

A fentiek kapesán talán szabad itt megemlítenem, hogy a *Mohammed koporsójá*-val találkoztam egy régi szólásszerű tréfás-gúnyos körülírásban is. Károlyi Sándor írja 1707-ben II. Rákóczi Fereneknek (l. Géresi: Károlyi csal. okt. V, 648): „Szücs Farkast és Rósa Istvánt megfogattam, Egerben vasra verettem; az Isten juttassa az többit is kezemre, nem vasaztatnám én, hanem karóztatnám az pribék eb anyájukat, lám jó labanczok valának, miolta kurueczok, csak bor, dinnye, *Mahomet koporsóját udvarló állatok* az ellenségi a kutyáknak.”

Ezt az egy kissé keleties eifrájú körülírást az egykorú hadi-élet magyarázza meg. Régi följegyzéseink sokat panaszkodnak a katonák garázdálkodásairól, húzás-vonásáról, dúlás-fosztásáról. Magyar és német, ráe és vallon, kurue és labanc egyaránt ludas volt benne. Ritka kivétel az olyan eset, amilyent Kemény János: Ünélet. 262 említ: „...ki is szállván [I. Rákóczi György fejedelem 1634-ben] pro forma Szász-Sebeshez fizetett hadakkal és vármegyékkel, jó ideig lakván ott, igen emlékezetes disciplina alatt, mert kerti vetemények, *tyúk, lúd s egyéb marha az tábor mellett szabadon minden kár nélkül valának.* Oka ez vala: mert a székelység és hajduság nem volt velünk.”

Legtöbbször azonban nem volt ilyen emlékezetes a disciplina, és amit — kivált ennivalót — a katona szeme meglátott, keze ott nem hagyta. A *tyúkászó fekete had*, ahogy Magyar István 1602-ben (RMKt. XXVII, 194) nevezi a fegyelmezetlen, rakoncátlan katonaságot, irgalmatlanul fosztogatott: „Az vitézlő nép — írja Magyar i. m. 62 — nem az szép örvendetes szabadságnac, hanem az nyeresegnee es praedanac örvendez, koborol, dul, fozt, es minden latorsagot czelekszik: akar ki nyerie, czac ő ragadomany-nyal telhessee meg, azzal ő keueset gondol.” Egy pestvármegyei község így panaszkodik 1696-ban: „Herberstein és Pálffy Miklós generális ő Ngok egész két regymenj egy nap egy éjet rajtunk hálván... egy 15 talléros ökröt meg öttenek, két disznót éjjel elloptanak, ... száz tiknál töbet vertek el” (TörTár 1901, 425). Persze külföldön sem jártak el másként a vitézek. Anatole France Lúdláb királyné című regényének egy volt katonatiszt szereplője, a nemes d'Anquetil úr nézete szerint: „...bármit mondjanak a krónikák, a háború egyes-egyedül abból áll, hogy *tyúkot, malacot lopjanak a parasztoktól*. A hadban járó katonákat csak ez a gond foglalja el.” (KlasszRegtár 118. Lándor Tivadar ford.). De Coster Thyl Ulenspiegelében olvassuk: „A lovasok vezetője egy Kornjuin nevű friz származású kapitány volt. Ezek is bekoborolták a síkföldet, fosztogatták a népet... Minden jó volt nekik: *tyukok, kappanak, kacsák, galambok, borjak és disznók*” (KlasszRegtár 88. Bálint Lajos és Éber László ford.).

A Károlyi csal. oklt.-ból fentebb közölt idézet azt mondja a katonákról, hogy ellenségei a *Mahomet koporsóját udvarló állatoknak*, vagyis pusztítják őket. Az utóbbi idézetek nyomán könnyű megállapítani, hogy miféle állatokról van szó az előbbiben. Nyilvánvalóan olyanokról, melyeknek — a régi közmondások szerint — *nem hintenek eleibe gyöngyöt, nem való nekik a gyömbér, orrukba nem illik aranyperec*. Az is világos, hogy az e féle állatok miért *udvarolnak*, vagyis miért adják meg a tiszteletet *Mohammed koporsójának*. Bizonyosan azért, mert a próféta megtöltötte híveinek a sertéshús élvezetét. A disznók tehát — legalább is Károlyi Sándor nézete szerint — méltán tiszteleghetnek legnagyobb jótévőjük: életmentőjük koporsója előtt.

CSEFKÓ GYULA

¹ L. ezt Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett I, 76—77.* — ² Népi hiedelem szerint még a szobalánya is nagyon szép lehetett, v. ö. *Szép volt mint a Tündér Ilona szobalánya* (Nyr XXXIII, 243). Ugyanennek a széphistóriának népnyelvi emléke az *Argyélusát neki! azt az Argyélusát!* káromkodásféle, meg a Vácról közölt *áklítom, ein áklítom félig tréfás, félig bosszús megszólítás (Áklítón király nevéből, EtSz.).* — ³ A keresztnevet nyilván azért mondja a költő *vezetékének*, mert az előtte álló családnevek mintegy *vezetékén* van, mint a *vezetékő* a nyerges lőn, amely

mellett rendszerint valamivel hátrább szokott maradni. Az Ilona név ma is legnépszerűbb keresztnéveink közé tartozik. Kedveltségében közrejátszható Vörösmarty ragyogó költőiségű Szép Ilonkáján kívül még a név kellemes ejtése, dallamos hangzása is. Hangulati tartalmát és hangzásbeli rejtett szépségeit szinte a hangmérnök aprólékos gondosságával elemzi Kosztolányi Dezsi ismert verse. Ez a Pesti Hirlap, 1929. márc. 31.-i számában (Vasárnap 3. l.) jelent meg először, mai végleges alakjánál két versszakkal rövidebben és „Egy név vegyelemzése: válaszul Harsányi Zsoltnak” alcímmel. Harsányi „Hog hívják” című cikkét l. Pesti Hirlap 1929. márc. 24. (Vasárnap 3.). Ebben a szerző keresztnéveink jelentésével foglalkozva, az Ilona névhez ezt írja magyarázatul: *szövő nő vagy holdvilág*. Bizonyára ebből a csírából nőtt ki a borult virágba Kosztolányi szép verse: „*Lenge lány, aki szó, holdvilág mesolya: ezt mondja a neved Ilona, Ilona*” stb. — Trócsányi Zoltán is közli Magyar Régiségekben (V, 109).

NYOMDAINK BELSŐ ÉLETE A XVI—XVIII. SZÁZADBAN.

II.

A könyvnyomtató mesterség szabad művészet volt, gyakorlói — legalább nálunk — soha céhet nem alkottak s körükben nemes emberek (pl. a Hoffhalterek és Veresegyházi Szentyel Mihály) is akadtak. Sőt az is előfordult, hogy egyesek a feltörekvő polgárság szellemében munkástársaiktól elszakadva épen a könyvnyomtatás terén szerzett érdemeikért nemesi sorba emelkedtek. Így II. Rákóczi György 1648-ban Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi és 1651-ben Brassai Major Márton gyulafehérvári könyvnyomtatót tüntette ki a nemességgel, a XVIII. sz.-ban pedig a pozsonyi Landerer János Mihály kapott II. József császártól fűskuti előnévvel magyar nemességet, hogy a Bécsben tevékenykedő vasvármegyei származású Trattner János Tamást ne is említsük, akit Ferenc császár birodalmi lovaggá nevezett ki, majd II. József osztrák és II. Lipót petrózai előnévvel magyar nemességre emelt. Könyvnyomtatóink, helyesebben nyomdatulajdonosaink közül nem egy mint városának törzsökös polgára, előkelő szerepet töltött be a városi életben. Ifj. Heltai Gáspárról tudjuk, hogy Kolozsvár nótáriusa volt, Gutgesel Dávid pedig több ízben volt Bártfán centumvir és szenátor, s mint ilyen 1598-ban a pozsonyi országgyűlésen képviselte városát. Ifj. Klöss Jakab ugyancsak bártfai nyomdász a városbírói tisztet töltötte be. Ép úgy különböző városi tisztségeket viselt 1670 és 1689 között, Brever Sámuel löesei könyvnyomtató. A XVIII. sz. folyamán hazánkba beözönlő külföldi nyomdatulajdonosoknak pedig első dolguk volt, hogy fölvétessek magukat azon város polgárai közé, amelyben üzemükkel megtelepedtek. Azt a német városokban dívó szokást, hogy a könyvnyomtató mestert az egyházi személyek közé számították, nálunk Debrecen városa honosította meg. Legalább Fischer János a debreceni példára hivatkozva kéri 1610-ben Kassa városától ugyanezt a kedvezményt. Ugyanígy egyházi személynek számított Kolozsvárt Szenczi Kertész Ábrahám, majd Misztótfalusi Kis Miklós. S ez nem pusztán társadalmi megbecsülést jelentett, hanem anyagi előnyökkel is járt: adómentességgel s a könyvnyomtatók portájának a kato-

nai elszállásolás terhe alól való mentesítésével. Persze a katonai hatóságok ezt a kivételezést nem mindig tartották tiszteletben. Mint M. Kis Miklós panaszaiból tudjuk, sehogy sem fért a fejükbe, hogyan lehet a könyvnyomtató egyházi személy? Landerer János Sebestyén is, amikor a XVIII. század huszas éveiben Budán készül letelepedni, adómentességért folyamodik s ezt a város tizenöt esztendőre meg is adja neki. Vác városa már nem volt ilyen gavallér. Ambro Ferenc Ignác csak egy évtizedes munkásság után 1789-ben tudta elérni, hogy magát és házáat évi egy arany fizetése ellenében a közönséges robotoktól és a többi városi terhektől mentesítsék. Pedig, mint Ambro folyamodásából megtudjuk, a könyvnyomtatók — legalább elvben — országszerte föl voltak mentve a katonatar-tás és a városi robotok alól.

A nyomdai fölszerelés meglehetősen nagy értéket képviselt. Bornemisza Péter postillája kinyomtatási költségeit ezer forintnál többre irányozta elő s valószínű, hogy ezen összegnek jelentékeny részét a nyomda beszerzési költségei emésztették föl. Telegdi Miklós a bécsi jezsuiták nyomdáját ötszáz forinton vásárolta meg, de úgy látszik tetemesen fejlesztette, mert halála után a kamara azt állítja, hogy Telegdi a nyomdára ezer forintnál többet költött. Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a jóval jelentéktelenebb nagy-szebeni nyomdát 1595-ben 300 frtéért engedte át Fabritius János-nak a városi tanács. Debrecen város tanácsa 1630-ban Rheda Pé-ter nyomdai fölszerelését 150 frtra, erősen elkoptatott betű-készletét pedig 50 frtra becsülte. Gr. Bethlen Miklós önélet-írásából tudjuk, hogy az 1702-ben elhunyt Kis Miklós kolozs-vári nyomdájának vételárát 3000 magyar frtban állapította meg a ref. egyháztanács. A pozsonyi Royer-nyomdát 1750-ben a kiad-ványraktárral és az elhelyezésére szolgáló házrésszel együtt 11.000 frtéért adta el Royer Ferenc Antal. Ugyanő esztergomi nyomdáját 1765-ben 6000 frtéért engedte át a kalocsai érseknek. A Telegdi-nyomdából kifejlődött nagyszombati jezsuita nyomdát a rend fel-oszlatásakor a leltározók 16.240 frt 34 kr.-ra, a kolozsvárit ugyan-akkor 2139 frt 34 kr.-ra becsülték, míg a kassaiak megelőzve az elkobzást, nyomdájukat házukkal együtt 6700 frton adták el Lan-derer Mihály pozsonyi tipográfusnak.

A beszerzési költségeket a nyomdaalapítók gyakran közadako-zásból, vagy kölesön útján teremtették elő. Bornemisza Péter egy beadványából tudjuk, hogy műve költségeihez nemcsak a főurak, hanem a köznemesek is hozzájárultak, még pedig egyik-másik ötven forinttal is. Huszár Gál maga írja, hogy a nyomdája be-szerzésére fölvelt kölesönből még száz forinttal tartozik. Gutgesel-nek Bártfa városa 1578-ban típusok vásárlására 40 frt kölcsönt szavazott meg s a következő esztendőben újabb 50 frt kölesönnel segítette ki. Néhány esetben egy-egy nyomda költségeit valamelyik főúr, vagy erdélyi fejedelem vállalta magára. Így a XVI. sz.-ban

a rövid életű újszigeti nyomda Nádasdy Tamás alapítása volt. A második gyulafejevári nyomdát 1619-ben Bethlen Gábor létesítette s I. Rákóczi György bővítette ki. Szenci Kertész Ábrahám nagyváradai nyomdája 1640 táján Bethlen Gábor öccse, István áldozatkészségéből létesült. A sárospataki nyomda pedig, melynek betűkészletét még I. Rákóczi György szerezte be, nem sokkal utóbb III. Rákóczi Zsigmond és özvegy édesanyja Lorántffy Zsuzsánna áldozatkészségéből valósulhatott meg. A XVIII. sz.-ban a nagyváradai püspöki nyomda gr. Csáky Miklós, a nagykárolyi officina gr. Károlyi Ferenc és a kalocsai üzem gr. Batthyány József alapítása volt.

A magánkézben lévő nyomda a tulajdonos halála után rendszerint a legidősebb fiú, vagy leszármazottak híjján, illetve azok kiskorúsága esetén az özvegyre szállott, aki vagy maga vezette tovább, vagy a gyászév leteltével újból férjhez menvén valamelyik szócíusához, arra ruházta rá az üzemet. Ha a házasságból csak leánygyermek maradt fenn, vagy a fiú jogutód nélkül halt el, akkor leányágon öröklődött tovább az officína. Így egyik legrégebb nyomdánk, a kolozsvári 1559-től 1660-ig volt a Heltai-család tulajdonában. Heltai Gáspár halála után jó ideig özvegye, majd fia, ifj. Heltai Gáspár vezette tovább. Utóbbiban a család fiúágon kihalván, az üzem id. Heltai Anna nevű leányára, férjezett Lang Tamásnéra, majd ennek vejére Ravisius Mátyásra s végül utóbbi fiára szállt. A lőcsei Brevér-nyomda 1625-től 1740-ig (csetleg 1748-ig) szállt apáról fiúra. A nagyszombati nyomdához Crato János Henrik 1590-ben az előző tulajdonos Gübesch János özvegye, Sára kezével jutott. Ugyanígy tett szert 1608 táján Mannel János nyomdája felére Farkas Imre, míg másik felét készpénzen váltotta magához Mannel fiától Gergelytől, ami azonban nem gátolta meg derék Gergelyünket abban, hogy 1630-ban ne követelje vissza — persze hasztalanul — a maga részére az egész üzletet. Könnyen fenyegethette volna ugyanez a veszély Nottenstein János Györgyöt, aki 1728-ban ugyanez az özvegy kezével jutott Landerer János Sebestyén budai officínájához. Azonban rövidesen elhalt s Veronika asszony most már maga vezette az üzletet első házasságából származó kisebbik fia nagykorúságáig, 1751-ig. Ekkor a nyomdát nagyobbik fiának adta át, míg a kisebbiket készpénzzel elégítette ki. Az özvegyvel kötött házasság egyik világszerte elterjedt módja volt a szócíusok önállósulásának. Máskor meg a mester leányának vagy közeli nőrokonának a kezével jutott officínához a nyomtatólégény. Klöss Jakab valószínűleg benősülés útján tett szert 1597-ben a Manskovit-nyomda fölszerelésére. Ő viszont vejének Fischer Jánosnak engedte át a fölszerelés egy részét, amikor ez 1610-ben Kassán önállósította magát. Id. Dádan János is apósa, Veterini Pál útján jutott officínához. Ez vette meg számára 1661-ben Czižek trencsényi nyomdáját. Engel János József 1773-ban ala-

píftott pécsi nyomdájának felszerelési költségeit szintén apósa, Vizer János viselte. Végül a szócius vásárlás útján is magához válthatta az elárvult nyomdát. Ha nem volt elég készpénze, esetleg részletekben törlesztette a vételárat. Fabritius János például ilyen részlefizetéses alapon ült be 1595-ben a nagyszzebeni nyomda birtokába. Ez a tranzakció azért érdekes, mivel Fabritius nem közvetlenül Crato örökösaitől, hanem Nagyszeben város tanácsától vásárolta meg részletekben törlesztendő 300 frtért a nyomdát. Mint-hogy azonban 1601-ben bekövetkezett haláláig a vételárból mind-össze 50 frtot törlesztett, a nyomda ismét visszakerült a város birtokába. Most a tanács Grüngrass Simonnak adta el a tipográfiát, majd 1657-ben újból magához váltotta, hogy azután ismét tovább adja. Debrecen városa Rheda Péter 1630-ban bekövetkezett halála után a nyomdász adósságai fejében foglalta le a nyomdát s 1633-ban azzal a kikötéssel adja el Fodorik Menyhértnek, hogy ha a tipográfia vezetésére alkalmas leszármazottjai nem maradnának, a felszerelést a városi tanács ismét visszaválthatja. Kassa városa 1648 táján váltja magához Scholtz Dánielné örökösaitől a nyomdát, amelyet azután Gevers Bálintnak, majd Severini Márknak ad el.⁶⁴ Ifj. Klöss Jakab bártfai nyomdász 1660-ban az üzem továbbvitelére vállalkozó örökösök nélkül halálozván el, tipografiáját a városi tanács vásárolja meg s művezetők útján tartja üzemben. Ezzel az intézkedéssel jóval megelőzte Debrecen városát, amely csak 1722-ben határozta el magát arra, hogy művezetővel, saját számlájára kezeltesse 1711-ben alapított új nyomdáját. Addig bérlővel próbálkozott, meglehetősen magas összeget, évi 180 frtot kötve ki érte. A nyomda bérbeadásával más jogi személyek is kísérleteztek. Így a XVII. sz. utolsó negyedében Kassán működő Bosyzt István minden valószínűség szerint bérlője és nem művezetője volt a jezsuita akadémia nyomdájának. M. Kis Miklós 1702-ben beállott halála után a kolozsvári ref. konzisztórium is célszerűbbnek látta bérbeadni nyomdáját s előbb évi 75, majd évi 73, azután évi 60 és végül az idők mostohaságára való tekintettel évi 40 frt-ban állapította meg a bérösszeget.

Szakképzett könyvnyomtatóink a XVI. sz. folyamán nagyrészt külföldről, főleg Lengyelországból, Ausztriából és Németországból vándoroltak be. Egy részüket a megélhetés reményén felül a zavaros közállapotok is idecsalogatták. Hoffhalter Ráfael, amikor Bécsben tarthatatlanná válik a helyzete, Debrecenben telepszik meg, a Laibachból kiülőzött Mannel János Németujvárt talál menedéket, a Schwenkfeld-iratok kinyomtatásával gyanúsított Otmár Bálint augsburgi könyvnyomtató pedig hosszas bujdosás után, mint a nagyszombati nyomda művezetője kerül révbe. E külföldről beszívárgó könyvnyomtatók egyike-másika annyira megmagyarosodott, hogy még a tollforgatással is megpróbálkozik. Így Mankovit Bálint és Klöss Jakab. De azért hazai származású tipogr-

fusaink is akadtak. Ilyenek Abádi Benedek, aki Krakkóban nyerte kiképeztetését; a bártfai születésű Gutgesel Dávid, aki Bécsben tanulta ki mesterségét; Csáktornyai János, akit alighanem Hoffhalter Rudolf hozott magával a Muraközből Debrecenbe; továbbá Komlós András, Segesvári Gáspár és Szebeni Nyirő János. A XVII. sz.-ban körülbelül ugyanez a helyzet. A nagyszombati nyomdának az 1621—1704. terjedő időközből ismert művezetői nevük után ítélve, az egyetlen Srnensky Mátyás kivételével, aki viszont lengyel lehetett, valamennyien sült németek.⁶⁵ A nagyszombati Pistorius Márk linzi, a Debrecenben szorgoskodó Rheda Pál lipesei, a gyulafejevári Effmurdt Jakab lignitzi, a Dunántúlon működő Wechelius András és Zsigmond János francia-német származású volt. Valószínűleg németországi volt a sárospataki nyomda első művezetője Renius György is. A kassai könyvnyomtatók sorából Severini Márk alighanem Dániából, Erichson Erich pedig Svédországból szakadt közénk. A trencsényi nyomda tulajdonosai: Wokal János Vencel, ab Hage Benjamin Lőrinc, Czižek Nikodém s talán az id. Dadan János is egytől-egyig a cseh-morva exulánsok sorából kerültek ki. A kassai jezsuita nyomda egyik művezetője, Lubowiński Ferenc okvetlenül lengyel, Bosyzt István nevű bérlője pedig alighanem cseh származású volt. Ugyanez áll a munkásokra is. Rheda Pál fia és utóda a debreceni nyomda élén, Rheda Péter 1620-ban azzal mentegeti egyik nyomtatványa sajtóhibáit, hogy legényei „majd jobb részre mind idegen nemzetből voltak”. Kétségtelenül magyarok, vagy legalább is magyarországiak voltak Makai Nyirő János és Ábrugyi György, a kolozsvári Heltai-nyomda művezetői; Rosnyai János a sárospataki, majd a debreceni nyomda vezetője; az ugyancsak Debrecenben tevékenykedő Karancsi György, akivel nincs mit dicskednünk, Töltési István és Kassai Pál; a gyulafejevári nyomda faktorai és munkásai sorából Válaszuti András, Mezleni Márton, Brassai Major Márton, Selmei Gregoriii András; az egyéb erdélyi nyomdáknak szorgoskodó Cassai András, Némethi Mihály, Székesi Mihály, Udvardi Mihály, Veresegyházi István és Veresegyházi Szentyel Mihály; a Kassán dolgozó Lőcsei Pál és a Németujvárt megtelepült Szepesváraljai Bernhard Máté. Törzsökös lőcsei családból származott Brever Lőrinc, a nagytekintélyű Brever-cég megalapítója s magyar volt a század legnagyobb hazai nyomdásza Szezei Kertész Ábrahám, aki Hollandiában, esetleg az Elzevireknél nyerte szakmabeli kiképeztetését, valamint Misztótfalusi Kis Miklós, a zseniális betűmetsző, de közepes tipográfus. A karlócai (1699) és szatmári (1711) békekötések nyomán az egész országban meginduló építő munka egész sereg tipográfust vonzott hazánkba, főleg Ausztriából és Délnémetországból. Így a rövid életű késmárki nyomda a krajnai származású Vitriari (Glaser) Mátyás alapítása, a pozsonyi, a szalzburgi Royer János Pálé, a sopron-győri az alsóausz-

triai Wildbergből való Streibig Antal Józsefé, a budai a bajor vagy bécsi származású Landerer János Mihályé. Landerer utóda Nottenstein János Sebestyén ugyancsak Bajorországból került hozzánk. A második soproni nyomdát a bécsi Schmidt Miklós János létesítette, de rövidesen eladta a német Renner János Fülöpnek, akinek az özvegyétől a bécsújhelyi Siess János József kezébe került. Bécsi az első pesti könyvnyomtató Heptner János György is, míg a második, Eitzenberger Ferenc Antal, legalább nagyszombati születésű. A második pozsonyi nyomda alapítója, Patzkó Ferenc Ágost Olmützből vándorolt be s alighanem ugyancsak morva jövevény volt a váci könyvnyomtatóműhelyt alapító Ambro. Ferenc Ignác. Heimerl Mátyás József a temesvári és Engel János József, a pécsi nyomdászat megalapítója legalább a budai officína munkásai sorából kerültek ki. A nagyszombati nyomdának névszerint ismert XVIII. sz.-i művezetői egytől-egyik németek, vagy legalább is német nemzetiségűek, gépmestereinek 1773. é. jegyzékében is esupa idegenhangzású, német, cseh-tót és lengyel név szerepel s a nyole szedője közt is esupán egyetlen magyar nevű — valami Lázár György — akad. Regensburgi származású a pozsonyi, majd egri nyomda művezetője Bauer Károly József s a kalocsai piarista nyomda névszerint ismert tipográfusai is valamennyien németek: Wagner János József, Neuner Frigyes, Prantner vagy Brantner Lipót. Az eleinte magyar kézen volt nagyváradi püspöki nyomda élére is csakhamar idegenek kerültek: Wolf József, Heller János Kornél, Balent Ignác József. Ugyanez az eset a nagykárolyi nyomdánál. Első vezetője a Biró Mihállyal társult Szatmár-Németi Pap István volt; utódai Eitzenberger Ferenc, majd Klemann József! A kolozsvári jezsuita nyomda faktorai közt is esupán egyetlen magyar akad: Beeskereki Mihály, a későbbi nagyváradi provizor. Rajta kívül magyarok voltak a Debrecenben működő Miskolczi Cs. Ferenc, Viski Pál, Margitai János és Kállai Gergely: a kolozsvári ref. nyomda bérlői Telegdi Pap Samuel, Szatnári Pap Sándor, Pataki József, Páldi Székely István; a Nagyszébenben dolgozó Sárdi János s ezzel mondhatni ki is merítettük a sort!

A nyomdai alkalmazottak kereseti viszonyairól csak igen hézagoss adataink vannak. Még a legjobban a nyomdák élén álló művezetők (provizorok, faktorok) járandósága felől vagyunk tájékozva. Így a nagyszombati akadémiai nyomdának Mayr Fülöp Jakab és Byller Márton művezetőkkel 1645/6-ban, illetve 1666-ban kötött bérszerződéseiből megtudjuk, hogy ebben a nyomdában a művezetőnek fix fizetése nem volt, hanem mindig a tényleg végzett nyomdai munkálatok szerint fizették. Nevezetesen egy-egy forma, azaz félív kiszedése után bizonyos összeg járt neki, melynek nagysága a papíros és a betűk nagyságától függött. Minél nagyobb alakban, minél kisebb betűikkel szedték a szöveget, annál nagyobb volt a ré-

szesedése. Így a rendes papír íveinél egy formának tertia betűkkel való szedéséért Mayr 30 kr-t vagyis 10 garast, mittel betűkből való szedéséért egy frtot s petit vagy garmond betűkből való szedéséért 2 frt 10 garast kapott. A rendes papírivek kinyomtatásáért pedig egy-egy ív első száz példánya után egy frt, minden további száz ívért két garas járt neki. A mediana papíriveknél egy-egy forma mittel vagy annál nagyobb típusokból való szedését 45 krajcárral, ciceró vagy brevier betűkből való kiszédését pedig 55 krajcárral s az első 25 ív kinyomtatását 25 krajcárral, minden további száz ív kinyomtatását 30 krajcárral díjazták. Végül a regálpapíriveknél egy-egy forma kiszédéséért mittel s nagyobb betűkből egy frtot, ciceró vagy brevier típusokból két frtot s az ívek nyomtatásáért száz ívenként 30 krt számíthatott fel. Vörös nyomásos íveknél a díjak kétszerese volt fizetendő. Ezen felül minden nyomtatványból két-két példányt megtarthatott magának. Byller szerződése a Mayrétól csak annyiban tért el, hogy neki a közönséges ív felének petit vagy garmond betűkkel való kiszédéséért csak két frtot, a regál papír ciceró vagy brevier betűkből való szedéséért pláne csak másfél frtot fizettek. Megjegyzendő, hogy ezekből az összegekből a művezető fedezte a segédek munkabérét s ezen felül lakást és ellátást is ő adott nekik.⁶⁶ Később a nyomda a gépmestereket és a szedőket maga fizette s a művezető hetibért kapott. Ez a hetibér 1773-ban négy frt volt; ezen felül újesztendőkör 2 frt, a farsangkor egy frt, húsvétkor 2 frt, Sz. Márton napján egy frt, és nevenapján 2 frt, összesen 8 frt ajándékot, a nagyszombati országos vásárokkor minden alkalommal 34 kr. külön díjat s a nyomdából kikerülő minden újdonságból egy-egy példányt kapott. A sárospataki (1650), kolozsvári (1668) és debreceni (1720-as évek) protestáns nyomdák művezetői évre megállapított készpénz fizetésen kívül elég tekintélyes természetbeli járandóságban részesültek.⁶⁷ A debreceninek ezen felül megvolt az a benéje, hogy a nyomda minden új kiadványából 100—100 példányt kinyomtatott a saját papirosára s azt elszámolás kötelezettsége nélkül értékesíthette.

A szóciusok díjazásáról ennél is kevesebbet tudunk. M. Kis Miklós 1698-ban írt *Mentségéből* kiderül, hogy a feleknek egy-egy ívért felszámított előállítási költségekből körülbelül 37.5 százalék a szedőt, 25 százalék a gépmestert illette.⁶⁸ Ez akkoriban általános gyakorlat lehetett, mivel Kis a nagyszombati és belgiumi példákra hivatkozik. A debreceni nyomdában 1728-ban foglalkoztatott két legény egyike, a természetbeni ellátáson felül, egy frt, másika egy frt 80 d. hetibért kapott. Körülbelül ugyanennyit kerestek a könyvnyomtató legények kerek fél századdal utóbb a győri Streibignyomdában. Itt heti bérük a 2 frt asztalpénzen kívül, egy frt volt, de ha túlóráztak, akkor darabszám szerint fizették őket.⁶⁹ Ez az adat azért is érdekes, mert azt bizonyítja, hogy a mesterek mily

kevésbé respektálták a felsőbbség rendelkezéseit. A hetibért ugyanis már az 1770 ápr 21-i pátens eltörölte s helyette a napszám vagy darabszám szerinti munkabért léptette életbe.⁷⁰ Ennek megfelelően Nagyszombatban a szedőket 1773-ban ív szerint fizették. Munkadíjuk a papír formátumától és a szedésben használt típusok nagyságától függött. Míg, teszem azt, a közönséges papír ívéért petít szedéssel 3 frtot, addig tertia szedésért csak 42 krt, a medián papír ívéért az első esetben 3 frt 52 krt, a másodikban 54 krt és a regál-papír ívéért ugyanily nagyságú betűkkel 4 frt 42 krt, illetve 1 frt 10 krt kaptak. A gépmestereket a kinyomtatott ívek ezre után fizették. A közönséges ívek ezrét 1 frttal, a medián ív ezrét pedig 1 frt 48 krajcárral díjazták.⁷¹ A szedők ezen felül farsangkor és Márton-napján fejenként 30—30 kr jutalmat s minden könyvből egy-egy példányt kaptak. Mint a Mayrrel kötött bérszerződésből kiderül, őt a páterek évre fogadták fel, három havi felmondással. De ez nem minden esetben volt így. Ha a munka elfogyott, nemcsak a legényeket, hanem a művezetőt is szélnek eresztették. Bizonyára ebben leli magyarázatát az a körülmény, hogy a nagyszombati nyomda művezetői sok esetben szinte évről-évre változtak. Hogy minő volt a jogbizonytalanság a munkás és a munkaadó közötti viszonyban, arra jellemző Sonntag János Nándornak, a nagyszombati nyomda 1686. é. faktorának az esete. Miként 1698-ban Pozsony városához intézett beadványából tudjuk, Szentiványi Márton S. J., a nyomda prefektusa⁷² 1686-ban azzal az ígérettel hívta őt meg Nagyszombatba művezetőnek, hogy úgy őt, mint két német segédjét négy éven át fogja foglalkoztatni, de mindhármukat 11 hét múlva elbocsátotta, jól lehet ugyancsak kitétek magukért. Hiszen ez alatt a rövid idő alatt három kiadványt sikerült kihozniok, egy latin és egy német kalendáriumot negyedréte alakban őt, illetve kétezer példányban s az *Utítárs* e. magyar imakönyvet ötezer példányban.⁷³ Minthogy „R. P. Szentiványi igen befolyásos egyén volt” Sonntag és társai „jogos panaszuikkal” elő sem hozakodtak, mert bajuk „sikerorvoslását” úgy se remélheték. Sonntag mester tehát szépen odébb állott s amúgy gyalogosan visszavándorolt hazájába Nürnberg városába.⁷⁴ De nemesak hogy a megállapodásokat nem tartották meg mindig a munkaadók, hanem még a testi fenyítéktől sem riadtak vissza. Így tudjuk, hogy I. Rákóczi György egyik legényét, akinek munkájával nem volt megelégedve, megbotoztatta, majd tömlőbe vetette.⁷⁵ Emellett a fizetéseket sem folyósították mindig rendesen. Udvarhelyi Mihály 1668-ban főleg azért vált meg a kolozsvári nyomdától, mivel a munkájáért járó fizetséget hasztalan sürgette. Utóda Szentyel Mihály sem járt jobban. 1669-ré szóló fizetéséből még 1670 szeptemberében is tartoztak 20 forinttal.⁷⁶ A rekordot ezen a téren a győri könyvnyomtató, Streibig Gergely tartja: 1778-ban csak legényei bérére 1289 frt 14 krajcárral volt hátralékban!⁷⁷

Mária Teréziának 1771-ben kiadott nyomdai rendtartásából megtudjuk, hogy eladdig a legények nyole heti fölmondással fél-évenként változtathatták helyüket. Az új rendtartás értelmében, vásáridő kivételével, bármikor módosíthattak a szerződésen, még pedig a meser részéről kétheti, a legény részéről négyheti fölmondással. A munkaviszony megszűnéskor a mester díjtalanul tartozott a legény részére működési bizonyítványt kiállítani, amelyet utóbbinak új munkahelyén be kellett mutatnia. A művezetőt a régi szabályzat kilépés esetén a város elhagyására kötelezte. Az 1771-i rendtartás megengedi, hogy a városban működő másik nyomdába is beléphessen, de kiköti, hogy közben legalább egy félévig legényként kell szolgálnia. E rendelkezésnek az volt a célja, hogy a művezetőt megakadályozza abban, hogy régi mestere rendelőit elhódítsa. A munkaidőt a rendtartás változatlanul hagyta: miként addig is, télen-nyáron egyaránt reggeli hat órától esti hétig tartott. Ha a legény indokolatlanul mulasztott, óránként 7 krt tartozott a nyomdapénztárba fizetni.⁷⁸

A művezetők szerződéseit és a XVIII. sz. folyamán kiadott nyomdai privilégiumok egyaránt megemlékeznek a jövő nyomdász nemzedék utánpótlását biztosító inasokról. Mária Terézia 1771-i rendtartása az inaséveket a szedőnél, a gépmesternél négy évben állapította meg. De példás magaviselet esetén a mesternek joga volt a tanoncéveket egy fél, esetleg egy egész esztendővel megrövidíteni. Úgy felfogadásuknál, mint felszabadulásuknál a nyomdatulajdonoson, illetve a művezetőn kívül még két segédnek, vagy ha csak egy volt, ennek az egynek valamint az inasért jótálló két kezesnek jelen kellett lennie. A fölvételnél 1 frt 50 krt, a felszabadításkor pedig 3 frtot kellett a nyomdapénztárba befizetni. Az öt, illetve négy inasév bőségesen elegendő volt arra, hogy a tanoncok szakmájukban kiképeztessenek, de persze csak abban az esetben, ha ezek az évek valóban erre fordítottak. Amikor M. Kis Miklósnak szemére vetették, hogy inasait, ahelyett hogy a mesterségre tanította volna, a gazdaságában foglalkoztatta, Kis eljárását egyrészt azzal mentegette, hogy eleinte nem lévén munkája, kénytelen volt külső munkára fogni tanoncait, akik ennek egyébként sem látták kárát, „mert magoknak-is szántottanak, vetettenek”, másrészt meg azzal, hogy ez volt az általános szokás. „Egyéb mesterségekben-is úgy látjuk ezt: az Inasokat elsöben kiváltképen tsak külső munkákban foglalják, viz hordással, szőlő munkával, rusnya ruha mosással, és egyéb alá való dolgokkal vészik hasznokat: utolsó esztendejekben tanulnak osztán, a mit tanulnak a mesterségekben.”⁷⁹

Az 1771-i rendtartás a műhely belső rendjéről is gondoskodik, amikor megtiltja a szidás és ütlegelés minden módját, a verekedést, sőt a hangos szóváltást is, ami a szedőt zavarja munkájában. Ha ilyesmi mégis előfordul, azt be kell jelenteni a főnöknek. A főnök

döntését meg lehetett fölcbeznj a városi tanácshoz vagy a bírósághoz. Ugyanez a rendtartás a mai társadalombiztosítás esírait is magában foglalja. A nyomdapénztárba befolyó illetékek és bírságok ugyanis arra szolgáltak, hogy a beteg vagy keresetképtelen legényeket segélyezzék belőle. Ha idegen legény kapott a nyomdában alkalmazást, a munkába lépésnél 30 krt tartozott befizetni a pénztárba, ami feljogosította az összes kedvezmények élvezetére.²⁰

GULYÁS PÁL

²⁰ Gevers, akár csak Fabritius, részletfizetéses alapon vásárolta meg 440 forintért 1652-ben a tipográfiát, de mint 1655-ben kelt végrendeletéből kiderül, addig az időpontig semmit sem törlesztett a vételárból. — " V. ö. *A K. M. Egyet. Nyomda tört.-t.* 195. l. olvasható egybeállítással. Hogy hazaiak is voltak-e közöttük, azt a jegyzék nem árulja el. Mi egyikükről, Sonntag János Nádorrról megállapítottuk, hogy Nürnbergből került Nagyszombatba. — " V. ö. *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 45/6. l. — " A sárospataki művezető természetbeni járandósága az évi 30 csász. tallér készpénzfizetésen kívül: 18 köből búza v. lángliszt, 2 hordó bor, v. ennek fejében 20 frt., 1—1 köből borsó és köles, 2 köből árpa, 2 dísznő v. 6 frt., 10 gomolyag vaj és 60 font sajt volt. V. ö. Szilágyi Sándor: *Az első sárospataki nyomtatvány.* M. Kvszle, 1886 : 13. l. Szentyel Kolozsrát az évi 150 frt fizetésen felül 7 eing gránátposztót, 25 kis köből búzát, 2 negyvenes hordó bort, fél-fél köből kását és borsót, 3 dísznőt, 6 bárányt és 16—16 icce vajat és mézet, illetve ez utóbbinak iccejéért 25 pénzt kapott, de ennek fejében az *Articulus*-okat ingyen s az egyéb fejedelmi rendelkezéseket féláron tartozott kinyomtatni. V. ö. Schönherr, i. h. 279/81. l. Viski Pálnak, a debreceni nyomda 1772 vége felé felfogadott vezetőjének járandósága 240 magyar forint készpénz, 10 köből búza és 4 gönci hordó bor, továbbá sertéstartásra 8 frt, sóra 3 frt 50 d. volt. L. Csürös, i. m. 343. l. — " P. o. — írja, — a mely Typussal négy forintért szoktunk egy árkust nyomtatni annak mindjárt mintegy másfél forintja a Betű szedőnek mégyen; egy forintja a nyomtatónak." 49. l. — " L. Pitroff Pál: *A győri sajtó tört.* Győr, 1915. 41. l. — " V. ö. *M. Nyomdászlat*, 1909 : 249. l. — " *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 188/9. l. — " *A K. M. Egyet. Nyomda tört.* 195. lapján olvasható egybeállítás szerint 1686-ban Ricsánszky Tóbiás volt a prefektus és Szentiványi csak 1687-ben váltotta őt fel ebben a tisztségben, ami az itt előadottak alapján oda módosítandó, hogy Szentiványi még 1686 folyamán került ismét a nyomda élére! — " Szabó csupán a *Calendarium Tyrnaviense*-e ismeri, mely 13 és $\frac{3}{4}$ íven jelent meg nyomdász megnevezése nélkül. RMK, II : 1619. sz. — " L. [Gyurikovics]-Szabó József: *A pozsonyi könyvnyomdák története.* Gutenberg, Eger, 1866 : 84/5. l. — " L. Rákócziak 1653 okt. 2-án Tolnai Istránhoz írt levelét, Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1875 : 779. l., idézi Szilágyi Sándor: *I. Rákóczi György.* Bp., 1893. 290. l. — " Ferenczi, i. m. 40. l. és Schönherr Gyula: *Egy 17. sz.-i m. könyvnyomtató emlekezete.* M. Kvszle, 1888 : 279/81. l. — " L. Pitroff, i. m. 30. l. — " V. ö. *M. Nyomdászlat*, 1909 : 249. l. — " *Mentség*, 58. l. — " *M. Nyomdászlat*, 1909 : 248/9. l.

A D A T T Á R

BOTFALVAI.

EGY ISMERETLEN RÉGI VIGJÁTÉK.

II

NEGYEDIK VÉGZÉS.

ELSŐ KIMENETEL.

Botfalvai. Retkesi.

Botfalv. Ha valaha az egek segítségemre akartak lenni, most valóban segítenek; mert minden tsillagzatok meg esküdtek Vojtási veszedelmére: az én Uramot pedig meg akarják tartani. Nem adnám egy tarka malatzért, de három véka krumpirért sem adnám, hogy reád akattam Retkesi Sógor, mert ugyan jól tudod ütni a karikát. — Jaj de hol van? ugyan még én is bolond vagyok, hogy magammal beszéllek! meg tsalt az átkozott, a mint veszem észre, ben törik a késem, ha el hagyott — de amott látom ötet ebhengyi uramot, ugyan reá tartya magát, mint a Kompoti kis asszony — ugyan meg ijjesztettél sógor.

Retkesi. Hogy hogy?

Botfalv. Azt gondoltam, hogy tserbe hagytlál, hol késtél.

Retkesi. A hol tetszett: a mott egy ház szögletet meg gyujtottam.

Botfalv. Tudom tudom.

Retkesi. No ha tudod minek kérded.

[54]

Botfalv. Ugy ugy, de előbb meg akarlak inteni, hogy valahogy...

Retkesi. Ha ha hal még az is rendes, hogy a tojás okossabb akar lenni a tyúknál. Régen meg jöttem én onnan, a hová te akarsz menni.

Botfalv. Mi hallod, a lónak négy lába van, még is meg botlik, te is...

Retkesi. Meg ugyan ha szűsi muszi álom táska a kotsis, mint etc.

Botfalv. Ej! hiszeny hitvány embernek tartasz te engemet.

Retkesi. Hogy ne tartanálak, mikor a kis ujjam is többet tud nálad, még is te akarsz engemet inteni.

Botfalv. No no kedé a kaláts; hanem tsak melegébe hozzá lássunk. Most szolgál az alkalmatosság, még a Lépesi aluszik.

Retkesi. Mit siettetz?

Botfalv. Mert félek, hogy ha fel ébred álmából, nem fogja azt várni, hogy utánna mennyek, s-meg előz bennünket, és el rántya alólunk a gyékényt.

Retkesi. Azon te ne törd a fejedet. Mit tehet szék láb, vagy hangya, ha borostyány ellen? hidegen is elverem én a vasat. Sött azt akarnám, hogy

ott találjam Vojtásinál. Ha ő Lépesi, Enyvesi leszek én; annyi betsület sem marad rajta mint a nagy szombati tisztességen. De még azt is meg tselekszem ravasságom által, ha fel petzkelem az eszemet, hogy önnön magát elfelejtse ki légyen, és engemet mongyon Lépesinek. [55]

Botfalv. Mi képpen?

Retkesi. Azt most ne kérdezd, nincs időm arra.

Botfalv. Ember vagy Retkesi sogor.

Retkesi. Hát az öltözetem hogy tetszik?

Botfalv. Mint ha reád szabták volna.

Retkesi. Jól vagyon tehát.

Botfalv. Annyi jót adgyon az Isten néked Retkesi sogor, a mennyit magad magadnak kívánsz: mert ha tsak annyit ád, a mennyit meg érdemlesz, semminél is kevesebb lesz... Mi oltá gyalog járok, hamissabb, gonosszabb embert nem láttam ennél.

Retkesi. Mitsoda? hogy mered azt mondani?

Botfalvai. Halgatok, halgatok! de mit adok néked ha szeretséssem végbe viszed a dolgot?

Retkesi. Mit adnál te nékem koldus kutya? hiszen tetőd sinta.

Botfalv. Tsak arra kérlek Retkesi sogor, hogy...

Retkesi. Már tudom mit akarsz mondani, másnak akarsz patkányt fogni, magadnak pedig egy egeret sem foghatsz. Ne mutass utat farkasnak az erdőre.

Botfalv. De tsak még is nem árt két ruha téiben.

Retkesi. Tsak te magadra vigyázz: jól tudom én mit kellessék nékem tselekedni: jó rendbe állítottam minden tsalárdságimat.

Botfalv. Tsak jó ember vagy te.

[56]

Retkesi. Jó ember se te, se én nem vagyok: ritka madár a jó ember.

Botfalv. Isten meg tartson...

Retkesi: Az akasztó fára.

Botfalv. Ugy szeretlek Sogor ravasságidért, mint a túrós lepényt.

Retkesi. No ne fetsej, mert már merő hazugságokat pökdösöl.

Botfalv. Ugyan meg vendégellek ma, mihelyest vége lesz a komédiának.

Retkesi. Eregy, magadnak sinta mit rágnod.

Botfalv. Ugy jó tartalak étellel, itallal, hogy tsak birhasd magadat.

Retkesi. Akkor hiszem, mikor meg látom.

Botfalv. De Pilátus uttse, meg látod, mihelyest a zálogot elhozod Vojtásitul.

Retkesi. Ha el nem hozom akkor kedved szerint, addég verj egy furkos bottal, még tsak egyet rugjatok (1). De szaporán mutasd meg mellyik a Vojtási háza? Majd vojtázcék én vele, de meg vakarja a fejét.

Botfalv. Ez a harmadik az ő háza.

Retkesi. Stl tziitt, tziitt, az ajtó nyílik.

Botfalv. Talán magát Vojtási okádgya ki.

Retkesi. Ez a Vojtási?

Botfalv. Ez az égetni való. Reád bizom, Sogor, majd én itt lesbe állok, mert nem merek szembe elejbe jönni.

Retkesi. Ni hátra mász az átkozott, mint a rák.

[57]

MÁSODIK KIMENETEL.

Vojtási. Retkesi. Botfalvai.

Vojtási. Nem olyan rossz ember ez a szakács, mint vélekedtem felőle, mert még eddig semmit sem tsipett el, ha nem tsak a kantsut emelgeti. De hiszen ez a szakácsoknak leg jobb mestersége.

Botfalv. (Retkesihez) Hallod sogor, ideje van, láss hozzá.

Retkesi. Veled értek.

Botfalv. Vess horgot elejbe.

Retkesi. Azt mondták, hogy jó emlékezem, hogy ebben az uttzában, a horpaszi kaputul hatodik házba lakik.

Vojtási. Vallyon mitsoda kardos embert látok én amott? honnan való? vagy mit keres, az ábrázattýából idegen embernek, és tsalárdnak láttzatik lenni.

Retkesi. (suttomba) Hogy isméri a rosszat a gonosz! — De ime, meg mutattya ez az ember a házát.

Vojtási. Felém jön: Vallyon mitsoda országból jött ez ide?

Retkesi. Hallodé te potrohos hasú, görbe szájú, Luciper unokája, mond meg a mit kérdek.

Vojtási. Kivel beszélsz? hát nem tudsz köszönteni? te sátor alatt heverő, dögön nevedett fáraó maradéka.

Retkesi. Én ebre korpát, hidra szénát nem szoktam vesztegetni.

Botfalv. (suttomba) Ugyan policiássan tudnak ezek egymással beszélgetni.

Retkesi. Ismersz é valakit, itt a horpaszi kapu mellett? [58]

Vojtási. Önnön magamot.

Retkesi. Tönnön magadat? — Vaj ki kevesen vannak mostani világban, kik önnön magokat esmerik.

Botfalv. (suttomba) Boldogul van a dolog, okoskodik már.

Retkesi. Én egy gonosz, Istentül elragaszkodott embert keresek, a korhelyoknak tzéh-mesterét.

Vojtási. Alig ha nem engem, mert ez az én titulusom. Kinek hiják azt az embert?

Retkesi. Annak sok féle neve vagyon: Huzó, vonó, tsaló, lopó, ragadó, kerékre való lator, az utolsó neve Vojtási Getzi.

Vojtási. (a halgatókhöz) No nem mondtam hogy engemet keres? Hallod te iffin, én vagyok az a kit keresöl.

Retkesi. Te vagy Vojtási?

Vojtási. Igen is én vagyok.

Retkesi. El hiszem, mert a szemedből is ki látszik, hogy régen megérdemletted az akasztó fát: e hol az Uram ezt a levelet küldi.

Vojtási. Kitsoda a te urad?

Botfalv. (suttomba) Jaj oda vagyok elfelejtettem neki meg mondani a nevét.

Retkesi. Ismérd meg a petsétrül, mond meg te magad a nevét, hogy tudgyam ha te vagy é valóságosan Vojtási.

Vojtási. Add ide a levelet.

Retkesi. Fogjad.

Vojtási. Ez Nyeresinek tzimera.

Retkesi. Igen is Nyeresinek. Már most tudom, hogy jól adtam kezébe a levelet, minek utánna a Nyeresinek nevét említetted. [59]

Vojtási. Mit tsinál az urad?

Retkesi. Az én uram? Eszik, iszik, jádzik, pipázik, aluszik, mint a kinek minden nap tizen két eke szánt. No tsak olvasd el szaporán a levelet; itt van a pénz nálam; az orát, és kardot add kezembe mingyárt, mert sietnem kel, ha holnap délre othon nem leszek, ötven páltza lesz fizetésem fáratt-ságomért.

Vojtási. Jó szerentsét hozzá (fel töri a petsétet). Hát az urad nem köszöntet engemet?

Retkesi. Nem, mert az én uram tsak betsületes embereket szokott köszönteni.

Vojtási. Tsak betsületes embereket?

Retkesi. Igen is tsak betsületes embereket.

Vojtási. Hát én nem vagyok betsületes ember?

Retkesi. Még eddig nem nyomtatták nevedet a Kalendáriomba. — No tsak olvasd el a levelet.

Vojtási. Azt akarom, tsak halgass... Lépesi szolgálmat hozzád küldöttem az ezüst kardért, és oráért...

Retkesi. A jegy is a levélbe van, ha én vagyok ez a Lépesi, vagy nem.

Vojtási. Látom... De tsak azon haragszom hogy előre nem köszöntött.

Retkesi. Hallod, ez a Katonáknak rend tartása, hogy ők kézzel szokták köszönteni, mind az érdemeseket, mind az érdemteleneket... Hanem tsak olvasd tovább a levelet. [60]

Vojtási (olvassa). A hátra maradott tiz aranyat elküldöttem általa, vedd Kezedhez, a kardot és orát küld el.

Botfalv. (suttomba) Ugyan karohöz kötötte az ebet!

Vojtási. De te vagy-e Lépesi, Nyeresinek szolgálja.

Retkesi. Vak vagy, ha nem látod nevemet a levélben.

Vojtási. De mitsoda goromba ember ez a te urad?

Retkesi. Mit? goromba? fogod (!) meg a motskos nyelvedet.

Vojtási. Sem előre nem köszöntött, sem utollyára jót nem kíván.

Retkesi. Azt magadnak tulajdonítsad: te magad leg jobban tudod mit érdemlesz. Az én ítéletem szerint, jól tselekedte uram hogy nem köszöntött előre; hibázott abban, hogy utolyádra ötvenet nem kívánt.

Vojtási. Még tégeded is fa bötsöbe ringattak... No tsak add ide a pénzt.

Retkesi. Nesze olvasd meg; mert a pénz, és a könyv olvasva, az asszony pedig verve jó.

Vojtási. Meg olvasom... gyere be utánam.

Retkesi. Megyek, (a halgatokhoz) törbe van a madár.

HARMADIK KIMENETEL.

Botfalvai.

Miolta a világon vagyok ravasszabb embert nem láttam ennél a Retkesi sogornál; ugyan még annak is sok tölönköt hordozott a nyaka, [61] mint a szökevény malatznak: már most magam is igen tartok tőle, hogy szinte oly rossz ne legyen, mint Vojtásihoz volt, s-ha alkalmatosságot kap, ellenem ne fordítsa szarvait; vagy zálogostul más ajton el ne illantson. Be meg ruházná akkor! Attól is igen félek, hogy még ő ott bent trétsel, az öreg Szükmarkosi vissza tér a piatzrol, s-a kopokat hájon kapja; vagy minek előtte ki jön a sogorom, el érkezik a valóságos Lépesi, és így valamit forté-

lyossan építettem, földig le rontya. Bizony mind a két felől szoros a kaptzám, nagy veszedlembe ejtettem magamot. De de — hopsza Marinka! jól van! jön a Retkesi sogor, ithon vagyok már.

NEGYEDIK KIMENETEL.

Retkesi. Botfalvai.

Retkesi. Huja Haja! Huja haja!

Botfalv. Itt vagy Retkesi sogor.

Retkesi. Itt ha nem bánod. Vojta!

Botfalv. Juvól!

Retkesi. Hilfó meg nyertem a vojttát az eb ugatta országán.

Botfalv. O lelkennek öröme, szivemnek tsútsa, szopom az orrod hegyét, hogy tsokollyalak meg.

Retkesi. Eregy, piszkos vagy malatz. Imhol a zálog.

Botfalv. Oh hogy az Isten álgyon meg! de ugyan mit tsináltál annnyi ideig ottan? [62]

Retkesi. El hiszem bizony mit; néked a zálogot hoztam, magamnak pedig ezt, a fárattságomért (Vojttásinak oráját, és elszénnyét el lopta)

Botfalv. Nem hijjába mondottad, hogy Enyvesi leszöl.

Retkesi. Azt gondolod, hogy én héjjába faradok? de egy lépést sem teszok haszonny nélkül; az Istennek sem szolgálnak ingyen.

Botfalv. Ugyan szerentséssen jártál a vásárra.

Retkesi. A ki mennyit farag, annyi forgátsa vagyon. Kapály kurta néked is lesz.

Botfalv. No hiszen az uram sem kívánnya ingyen fárattságodat.

Retkesi. Meg elégszem evvel, ha nem máskor is szivessen szolgálok.

Botfalv. Jöszte tehát, leg alább igyuk meg az áldomását.

Retkesi. Mennyünk hát be, ha ugy akarod a kotsmára: Igyunk Vojttási gazdának is több ilyen jó szerentséjéért.

ÖTÖDIK KIMENETEL.

Vojttási. Ha, ha ha! jól van a dolog, ki szállottam már a rév partra elküldöttem a zálogot Nyeresinek. No kutya rajta, eb költötte Botfalvaiba, nints már hol turkálnod! szeretném ha előmbe akadnál a pokol töltelék, majd meg látnám, mennyiért¹ a kalmársághoz. Hallom igen pükte a markát, de el törött fejszéje, tsák a nyele maradott kezébe, annak sem veszi [63] hasznát. Meg tsufolom a semmire kellő gaz embert, tsak jöjjön ide; ide várom a fekete lére. Ho ho! a ki varjut akar lönni, nem pettegeti kéz ujját. Bár tsak az öreg Szükmarkosival lehetnék! hogy el beszélhetném néki a dolgot: tudom hogy Botfalvaitól nem fogja kémélleni a tatár korbátsot... De jól is esne a kutya párának... És imhol a farkas a mesében.

HATODIK KIMENETEL.

Szükmarkosi. Vojttási.

Szükmarkosi. Meg látom, mit vitt végbe Botfalvai, mi sült ki mester-ségéből, ha fel tette.é már Vojttási Várának bástyájára a zászlót.

Vojttási. Hozott Isten Szükmarkosi! add ide szerentsés kezedet.

Szükmar. No mi dolog Vojttási?

Vojttási. Már...

¹ Helyesen nyilván: mennyit ért.

Szűkmar. Mit már?

Vojtási. Már nints mitől félned, örökös rabod Botfalvai.

Szűkmar. Volt nálad?

Vojtási. Nem volt.

Szűkmar. Hát mi dolog?

Vojtási. Azok a tiz aranyak, mellyeket Botfalvainak ígértél, ha el viszi tőlem a fiad zálogát, erszényedbe maradtak.

Szűkmar. Akarnám ugyan.

[64]

Vojtási. Nints különben. No ládd é (kezet fog Szűkmarkosival) ha Botfalvai a fiad kardgyát, s-oráját elviszi tőlem, és vissza adgya a fiadnak, akasszanak fel, ha néked tiz aranyat nem adok; azonkívül a zálogot is oda engedem.

Szűkmar. Meg akarsz tsalni.

Vojtási. Bizonyomra mondom, nem akarlak meg tsalni.

Szűkmar. Jaj a te bizonyodért az oromat sem fújom ki.

Vojtási. Eb legyenek, ha embere nem leszek szavamnak.

Szűkmar. De voltál vele?

Vojtási. Voltam a fiaddal is.

Szűkmar. Mit mondott mit beszéllett?

Vojtási. Gyermekségeket, a minémüket a gyermekek szoktak gagyogni: tolvajnak, akasztófára valónak, tsalónak, hamisnak mondtak.

Szűkmar. Valóban nem hazudtak.

Vojtási. Azért én sem haragudtam meg, noha másoknak meg döfi orrokat az igaz mondás.

Szűkmar. De már semmit sem félsz tőle? Szeretném tudni.

Vojtási. Egy fekete körömnnyit sem, mert már a zálogot el nem viheti tőlem: emlékezől arról, a mit régen mondtam, hogy Nyeresinek eladtam?

Szűkmar. Igen is emlékezem.

Vojtási. A szolgája által levelet küldött hozzám pénzzel együtt, ki is a fiad kardgyát, otáját el vitte.

Szűkmar. Ugyan ugyé?

[65]

Vojtási. Nints különben. Már most ha fejere áll is Botfalvai, a zálogba nem kopik a foga.

Szűkmar. No, no! vigyázz, igen tartok tőle.

Vojtási. Nékem nints mitől tartanom; bizonyossá tett a levél, Nyeresinek tizmere volt a petséten.

Szűkmar. Jól van jól de tsak a legénnye volt itten?

Vojtási. Tsak a legénnye.

Szűkmar. Hát ha valami álnokság lappang ebbe a dologba? mert vaj mi prakticus ravasz roka Botfalvair!

Vojtási. Ismérem, Nyeresinek keze irását, még az emberinek is fel volt a neve téve.

Szűkmar. No ha úgy van a dolog, ördögöt fog ma Botfalvai, annak is szarva lesz... de mitsoda jövevény embert látok amott?

Vojtási. Nem ismérem kitsoda... Vonnyuk meg itt magunkat.

HETEDIK KIMENETEL.

Lépesi, Szűkmarkosi, Vojtási.

Lépesi. Rosz, és semmire kellő gaz szolga az ki az urának parantso-lattyát imvel, ámvál viszi végbe. A ki köteletségéhez serényen nem lát, ha tsak meg nem intetik, az korpa moslókra sem érdemes. Némely szolgák, midőn

uraik nem lattják, vagy ha valahova küldetnek azt gondolják, hogy szabad a vásár. Szabadon koberolnak, korhelkodnak, részegeskednek, s-mire haza mennek, olyanok a szemek, mint egy lúd tojás: bár kérdezze azután valaki, mi lette a szemeket? készen van a tzafrangos hazugság: hogy [66] fájnak, vagy ki nem aludták magokat. Ez ilyen szolgálk nem szolgálk, hanem csak a szolgálknak nevét hordozzák: se lelkek, se Istenek nints. Ez ilyen szolgálkkal én magam nevét nem akarnám egy kalendáriumba nyomtattni, a mint ki adta az uram a parantsolatot, jól lehet maga jelen nintsen, még is úgy szinte végbe viszem, mint ha maga itt volna. Mert ha Ebbkérdeire vára-koztam volna, még most is a vendég fogadóba nyujtoznék. Kezébe adtam a levelet, hogy az urának adná; meg ígérte hogy utánnam fog jönni: de a mint tapasztalom ő is azok közül való, kik sokat ígérnek, de sem mit sem tesznek. Majd meg látom, talán haza jött már addég a Vojtási... Meg kotzogtatom az ajtót, s-ki hívok valakit: ki fizetem ötet, és a zálogot adgya kezembe.

Vojtási (suttomba). Engem emleget! tudod mit Szükmarkosi?

Szükmark. Mit?

Vojtási. Ez enyim ez az ember, a fiad zálogát keresi, de majd horgot rágratok vele.

Szükmar. Csak azután ő téged ugyan azon horgon meg ne fogjon.

Vojtási. Nem félek attól: egyszeribe meg ejtem; a jó emberek szegé-nyitenek engemet, a rosszak gazdagitnak.

Lépesi. De mit kések, mulik az üdö... Hej ki vagyon bent? [67]

Vojtási. Meg szollitom Hallod Ifjul 'mit keresöl? (suttomba) farkast fogok a ludon

Lépesi. Nyissátok meg az ajtot!

Vojtási. Hallod-é te, kit keresel?

Lépesi. E háznak urát Vojtásit.

Vojtási. Ha Vojtásit keresed, ime előtted áll.

Lépesi. Te vagy Vojtási.

Vojtási. Igen is én vagyok.

Lépesi. Ugyan reá illené az akasztófára.

Vojtási. (a halgatokhoz) Tsuda dolog, valaki meg lát, mingyárt meg tudgya, mire teremtet engem az Isten? — mit akarsz velem?

Lépesi. Valami kardot, és orát vett tőled az uram.

Vojtási. Ki a te urad?

Lépesi. Nyeresi György.

Vojtási. Nyeresi György? vett igen is, de még tiz arannyal ados maradt.

Lépesi. Imhol vagyon a tiz arany, a zálogot add kezembe.

Vojtási. Jól van jól.

Lépesi. Ne fogjad.

Vojtási. Atze ide... de a Nyeresi küldötte ezt a pénzt.

Lépesi. Igen is Nyeresi.

Vojtási. A te urad?

Lépesi. Az, az no, Nyeresi, az én uram.

Vojtási. És hogy a te kezébe adgyam a kardot, meg az orát? [68]

Lépesi. Ugy;vagyon.

Vojtási. Várákossz itt egy kevéssé, mingyárt vissza térek hozzád.

Lépesi. De szaporán, mert sietnem kell hazafelé.

Vojtási. Szükmarkosi jöszte ide egy szora.

Szükmar. No mi kell?

Vojtási. Mi tévők legyünk most? kezembe van ez a legény, a ki ezt a pénzt hozta.

Szükmar. Mi dolog?

Vojtási. Nem veszed észre ravasságát? ez a Botfalvainak mestersége. Kutya ágyába született hamis kölke, ugyan okossan el intézte a dolgát! éppen annyi pénzt küldött, a mennyivel még tartozott Nyeresi.

Szükmar. Ugy ugy, de hallod-é egy a szoba kementzével, ezt együtt kerestük, felé a nyereségnek engemet illet.

Vojtási. Oda is adom, — imhol vagyon az öt arany.

Szükmar. Köszönöm.

Lépesi. Ne szuszogjatok ottan, add ide a zálogot, azután hadd menyenek haza.

Vojtási. Széles az utza, akár fel, s-akár alá — de hallod é te mond meg igazán a Nyeresi szolgálja vagy é?

Lépesi. Vessen meg az eszed, hányszor mondtam?

Vojtási. Mikor indultál onnan hazul?

Lépesi. Az estve kiletz órákor.

Vojtási. Más kép a mint látom, izmossak a lábaid, elviselhetnék a vasbékót.

Lépesi. Te is illené (!) a nyársra.

Vojtási. Mennyit fizet az urad esztendőre? [69]

Lépesi. Husz forintot.

Vojtási. Husz forintot? husz páltzát minden napra gaz ember.

Lépesi. Hallod-é nem a te szekered farán ülök: velem ne kötekegy, mert meg ismértetem veled a' Magyarok Istenét: hadd menyenek haza.

Vojtási. Nem tartoztatlak barátom, el mehetsz, a honnan jöttél;

Lépesi. Ugyan okos ked mint a nádi veréb, hát a kard, és az óra!

Vojtási. Ho ho! hol eddég a kard, és az óra?

Lépesi. Tehát a pénzt add vissza.

Vojtási. Vissza? nem kopik erszényed tőle.

Lépesi. Hát tsak ugy beszélsz.

Vojtási. Bizony tsak ugy most az egyszer.

Lépesi. Hallod, keres magadnak bolondot, ha tréfálni akarsz.

Vojtási. Minek keresnék? mikor te it vagy? ha eszed lett volna, nem hattad volna magadat reá szedni, te alattomba tzinkoskodol!

Lépesi. Talán kotlik az eszed? ki tzinkoskodik alattomba?

Vojtási. Te tzinkoskodol, tudom kinek bőrrebe öltöztél ravasz roka, de keleptzémre keritettelek az orgazdáddal együtt.

Lépesi. Talán árendába adtad az eszedet? Ki az én orgazdám?

Vojtási. Árendába adtad bizony te a bőrödöt ma, de ki tsávallyák. [70]

Szükmar. De jó fejed vagyon, a mint látom az álnokságra.

Lépesi. Nosza eb után te is vén komondor.

Szükmar. Nyilván jól kente a tenyeredet Botfalvai Gazsi!

Lépesi. Mi tsoda Botfalvai.

Vojtási. A te orgazdád, és mestered, ki téged erre a ravasságra tanított, hogy ki fatsarjad tőlem a kardot, és órát.

Lépesi. Ugyan van e jó dolgokat? Mitsoda ravasságot vettek szememre!

Szükmar. O ártatlan pára! tsak meny vissza, s-mond meg Botfalvainak, hogy készittse az alfélet.

Lépesi. Ki a tatár az a Botfalvai? mert én ugyan se hírét, se nevét nem hallottam.

Szükmar. De minek himeződ hámozod a nyilván való dolgot? igen vakkak kel lenni, a ki a rostán által nem lát.

Vojtási. Vald meg inkább igazán, még szépen szollok, vagy pedig takarogyal, és mond meg Botfalvainak, hogy későn ébredett fel, más Lépesi vitte el a zálogot.

Lépesi. Én magamon kívül más Lépesit nem ismerek.

Vojtási. Elég az azon, hogy én ismerek, és nyilván tudom, hogy te, tudgya a tatár kinek hijnak, Lépesi akarsz lenni, de én nálam ugyan nem lépeskedel.

Lépesi. Nem de én adtam kezembe a tiz aranyat, és az iránt néked [71] szolló levelet, melyet az uram küldött, az inasodnak adtam?

Vojtási. Az én inasomnak? Mitsoda inasomnak?

Lépesi. Ebkérdinek.

Vojtási. De már ezt nem jól tanultad meg. (Szükmarkosihoz) No nézd Szükmarkosi mitsoda szentelen alattomba való patvaros gaz ember ez, tsak erővel is ki akarja tolni a szemünket. — Hallod te akasztofa tzimere.

Lépesi. A vagy bizony te mag(ad).

Vojtási. Hogy mered azt hazudni, hogy te a levelet az én inasomnak adtad, hiszen azt maga Nyeresi szolgája valóságos Lépesi adta az én kezembe, nem inasom.

Lépesi. Hazugság, mert én vagyok a valóságos Lépesi, a levelet én adtam az Inasodnak.

Vojtási. Mitsoda inasomnak?

Lépesi. Már mondtam tökfilkó! Ebkérdinek.

Vojtási. Nekem Ebkérdi nevű inasom soha sem volt, nints is.

Lépesi. No az úgy van, a mint mondom: annak adtam a levelet: itt állott a kapuba; még azt mondotta, hogy a bírónál törvénykedel, a pénzt is eleget kérte tőlem, hogy kezébe agyam, de azt nem mertem szakállára bizni. Minek utánna a levelet kezébe adám néki, azonnal a vendég fogadoba mentem; s-még azt is ígérte, hogy ha te haza jössz a birotul, ércettem fog jönni, de még most is a vendég fogadoba volnék, ha reá várakoztam [72] volna: s-tsak most jövék onnan. Azért héában gyanakodtam¹ felőlem, hogy én tsalárdkodom, mert valóságos Nyeresinek, valóságos Lépesi szolgája vagyok: a Botfalvainak hírét sem hallottam.

Szükmar. Vojtási, szerentse ha Botfalvai körül nem vett.

Vojtási. Mondasz valamit Szükmarkosi.

Szükmar. Nekem igen nagy szöveget vért fejembe a levél, és Ebkérdi-nek neve.

Vojtási. Hidd el, ennek beszédgye nékem is meg ütötte az orromat.

Szükmar. Mingyárt meg tudgyuk, ha ő volt é vagy más. — Mitsodás termetü, ábrázatú volt az Ebkérdi?

Lépesi. Sima ortzáju, mint a pulyka tojás, kerek ábrázatu, mint a tsiko, le fötyög az ajaka, mint a spanyol lónak; gondor a haja mint a sendel szeg; akora a feje mint egy disznó tők; egy tarka köntös volt rajta, hegyes söveg a fejében.

Vojtási. Valóságos Botfalvai volt! Jaj oda vagyok! Szükmarkosi meg halok!

Lépesi. De azt ugyan nem engedem, hogy meg hally, kország ütötte, előbb add vissza a tiz aranyat, és meg a huszat melyet az uram már előre le tett, azután akaszd fel magadat nem bánom.

¹ Helyesen nyilván: gyanakodtál.

Szükmar. Nekem is tartozol tiz arannyal fogadásod szerint.

Vojtási. Öt aranyat néked attam a tizből.

[73]

Szükmar. Tartoztál vele, mert együtt kerestük.

Vojtási. De most add vissza.

Szükmar. Mitsoda? vissza adgyam? talán bolond gombát ettem? azon kívül tsak te fizesd le nekem a tiz aranyat, máskép a bíróhoz: tudod hogy fel fogattad velem, hogy tiz aranyat adsz, ha meg tsál Botfalvai, és még a zálogot is oda engeded?

Vojtási. Tehát tsak el veszitek azt a pénzt, a melyet tsak tréfából ígertem?

Szükmar. Tréfa nem répa; tégy eleget fogadásodnak.

Vojtási. Leg alább Botfalvait add kezembe, ha meg köll fizetnem.

Szükmar. Botfalvait a te kezedbe? mit vétett ellened? Nem mondtottam szászor, hogy ojnád magadat tőle?

Vojtási. No ugyan meg ruházott az ákozott!

Szükmar. Tehát mért haragszol reá? ha meg ruházott, köszönd meg.

Vojtási. Nem meg ruházott, hanem meg koppasztott.

Szükmar. Jobban nyöl a tollad ezután.

Vojtási. Mi tévő legyek.

Lépesi. Bomoly meg már meg mondtottam mi tévő légy? add vissza a husz aranyat, a mit az uram előre adott, és a tizet, a mit én hoztam, azután dkszd fel magadat.

[74]

Vojtási. (Szükmarkosihoz) hát tsak nem adod vissza azt az öt aranyat?

Szükmar. Ugy tetszik, hogy nem; hegedült arrúl a Szent Dávid.

Vojtási. No üsse meg a fa ménkö (Lépesihez) jöszte utánnam a piatzra, majd ki fizetlek.

Lépesi. Megyek.

Vojtási. Ma ki fizetem az idegeneket, holnap a város bélieket... Ugyan meg kötöt nevem napjára hohér kezébe való Botfalvaija.

Lépesi. Ha annyi lépest tettél volna a mennyi szót mondtottál, már a piatzon lehetnék.

Vojtási. Hiába már! Születésem napja, életem végének napja lesz. Jöszte utánnam Lépesi.

NYOLTZADIK KIMENETEL.

Szükmarkosi.

No ugyan meg esett ma Vojtásinak a Dioszegi vásár! de nem árt néki: sok nemes ifjakat meg rontott már ő. Régen kívántam én azt néki. Tsak igaz az, nints oly ravasz roka, kinek a bőre tsávába nem kerülhet. De azt tartom az én fitzkom is ezentől okossabb fog lenni, nem egy könnyen adgya magát a Vojtára; sőt még több ifiak is példát vesznek rola. Ugyan szeretem annak a Botfalvainak az Eszét. Bár tsak vele lehetnék, ha már meg szolgálta a tiz aranyat. De kevésé a Vojtási után megyek.

ÖTÖDIK VÉGZÉS

ELSŐ KIMENETEL.

Botfalvai.

(Nagy részegen s-tántorogva) No mi manó ez? mi lehet bennetek lábain? hogy a köszvény törjön meg. Miért nem akarok állani? én le ülök magamnak... a ha, nem szégenylitek, hogy nem birtok, itt az emberek

előtt? vagy talán azt akarjátok, hogy vagy a hátamra vegyelek, vagy valaki más elvigyen benneteket innent? de abból ugyan semmi sem lesz, ha csak ti engem nem visztek; én ugyan nem hurfzollak, és én kívülem senki sem viszen el; azért álljatok fel inkább (tántorog) de ugyan kérlek mit tántorgatok mint a részeges ember? legyetek vesztég; vagy inkább csak járjatok... No megint? hadd esem el, mingyárt egyiteket ketté töröm, akkor azután jádzthattok varga tántzot nem bánom... No csak no... legyen eszetek... de én is minek okozom ártatlan lábaimat? bor ennek az oka, nem lábaim. Vallyon az előtt is olyan hamis volt é a bor? ezt majd a Hörpentesi uramtól meg kérdem. De azt tartom, hogy az előtt még gonosszabb volt: mert az előtt föbe ütötte az embereket, most még csak a lábokba száll. De patvar vigye el a lábat, elég az, hogy én ma egyet laktam a torkommal... oh lábak, lábak! álljatok már egyszer, miért reszkettek? talán nem laktatok jól? de hajlik a térdem, jól laktak. No jól laktatok, tartsatok engemet, ki jól tartottalak benneteket: Majd másszor is jól tartalak, ha most meg betsülítek magatokat... Még sem álltok? álljatok meg, mert engem uttse, ha elé veszem a kantsokat, ugyan reátok hányom... Ha meg haragszom, Mingyárt vizet iszom... de a víz itajtul, nád terem az orromba!... Még sem? no már látom semmire sem mehetek veletek. Még egyszer mondom, álljatok vesztég lábak, mert mingyárt itt hagylak, azután vigyen akár kotsonnyának... Ih minek kötekedem én veletek? még egyszer mondom, álljatok vesztég mert mingyárt itt hagylak... Ha nem akartok állani, jösztetek velem az öreg Szükmarkoséhoz, adgya meg a mit ígért, a tiz aranyat szabadságomon kívül, mellyeket Kártyásinak vissza adom.

MÁSODIK KIMENETEL.

Vojtási, Szükmarkosi, Botfalvai, Kártyási.

Vojtási. Itt vagy te kerékre való.

Botfalv. Itt ám bizony, ha nem bánnya ked, pedig mint a tsap.

Vojtási. Nem annyira bánom a káromat, mint hogy ez a varjuk eledele úgy reá szedett.

Botfalv. Ha te nem bännád, bänná most az én bőröm.

Kártyási. Mint van kend Vojtási uram? mint szolgál egéssége? örvendek neve napjára.

Vojtási. O ne boszontsd a lelkemet kérlek!

Szükmar. Köszönöm Vojtási uram a zálogot.

Vojtási. No ugyan meg kötött nevem napjára az átkozott!

Kártyási. De bizony héjjába kened te másra magad fojtottad magadra a kötelet, eb dáb nyereségnek, gélád keresménye: ebül gyűjtött szerdéknek komondor a sáfára.

Botfalv. Uram tiz aranyat ígértél add meg most.

[78]

Szükmar. Meg is adom. Vojtási urammal fel fogattuk, hogy ha ki tsalod tüle a zálogot, tiz aranyat ad... Azért Vojtási add meg a mivel tartozol.

Vojtási. Hát még te is?

Szükmar. Én is bizony, én csak az enyimet kérem: én Botfalvainak tiz aranyat ígértem meg is adom.

Botfalv. Én Kártyásitól tiz aranyat költsön kertem, meg is adom.

Kártyási (Vojtásinak). No hát barátom, te is add meg a mivel ados vagy, ezt az igasságnak törvénye hozza magával.

Szükmar. Ha jóval meg nem akarod adni, a törvény eleibe megyünk, és így ortzád fog pirulni, még is meg adod.

Botfalvai. Botskor bör az ortzája.

Vojtási. Inkább a lelkedre hagyom... de jaj hová lett az erszényem?... itt nints... itt sints... Phi! add vissza a pénzem, tudom hogy te loptad el.

Botfalv. Talán azt gondolod, hogy én is tolvaj vagyok mint te? én a te pénzre nem szorultam, ha nem a Lépesi Vojtázott, én csak néztem.

Vojtási. No hiszen átkozott Lépesi kezemre kerül még! [79]

Botfalv. Igen fél a Király az udvar birotul! régen el szedte már a Lépesi a lépét... De egy órát is láttam én nála.

Vojtási. Meg ütné (!) a guta ha még az is oda volna... oda van biz az.

Botfalv. Vojta!

Vojtási. No ugyan meg jártam én nevem napjára a szerentsétlenségnek uttyát.

Botfalv. Vojta!

Vojtási. Ez tiz aranyat kér...

Botfalv. Vojta!

Vojtási. Lépesinek harmincz aranyat adtam.

Botfalv. Vojta!

Vojtási. A zálogot el ragatta az ördög, el vitte pokolba.

Botfalv. Vojta.

Vojtási. Oda az orám.

Botfalv. Vojta.

Vojtási. Az erszényemet el lopták.

Botfalv. Vojta.

Vojtási. Boldog Isten, mire jutottam én!

Szükmar. Koldus táskára.

Botfalv. Mitsoda? Vojtási uram koldus táskára? tagadom azt: ne fély a vakságtul, még engem látz. Mit adol, ha ebbül a sárbul ki huzlak. [80]

Vojtási. Kötelességed volna gaz ember, mert te kevertél bele.

Botfalv. No látodé hogy emberséges embernek meg ismérj, minden elvészett jószágodat vissza térítem.

Vojtási. Ne bosszontsd a lelkemet; keserüt téríted.

Botfalv. Légy jó reménységgel, ime adok egy kártya biankat (kártyát) ad néki) mak diszno van a petsétyén, mely sok ezer forintokat ér... Nesze.

Vojtási. (elveszi, de elveti) Aha lelkem hohérja!

Botfalv. Vedd fel meg bánod, vaj ki sok ezer forintokat minden prokátor nélkül fizetnek erre a kártya biankára.

Vojtási. Tartsd magadnak. Bár soha kártyát nem láttam volna, most nem üznél tsufot belölem.

Botfalv. Te lásd, holnap ezek jó reggelt mondanak kednek, de nem esik szád izére. Mi pedig most vendégeskedni megyünk, magad is eljöhethz nézni.

Szükmar. Hát az urakot nem invitáloed? [81]

Botfalv. Ök sem igen invitálnak engem. Hanem ha tetszett a játéunk, örvendünk rajta: ha pedig némely helyet meg botlottunk, azt senki ne tsudálja, mert a lónak négy lába vagon, még is meg botlik.

Végs.

Közli: KÁRPÁTI SÁNDOR.

KISS ISTVÁN JERUZSÁLEMI UTAZÁSA.

Kevesen írtak a XVIII. század végén oly szép, izes magyarsággal, mint P. Kiss István, neve ma mégsem jelent semmit: ismeretlen még a tudományos életben is. Írói sorsa a legmostohább: nem elfelejtés volt az osztályrésze, meg sem ismerték. Egyetlen munkája 1766—68-ban megtett szentföldi útjának leírása, a legszebb magyar útleírások egyike, soha nem jelent meg. 1913-ban hívták fel rá először a figyelmet egy rövid ismertetés keretében (Sebes Gyula: *Szentföldi magyar utazás a XVIII. században*. Földrajzi Közlemények, 41. kötet. 120—127. l.), a kéziratot őrző gyöngyösi ferencrendi kolostor tagjain kívül még akkor is alig figyelt fel valaki rá. Magunk 1942 nyarán, amidőn első alkalommal kutattunk az értékes gyöngyösi ferencrendi könyvtárban, ismertük fel jelentőségét.

Az 508 lapból álló, negyedréti alakú, bőrkötéses, szép, kódexírással, négy különböző betűtípussal nem is annyira írt, mint inkább rajzolt kézirat már külsejével is magára vonja a figyelmet. Az egyes lapok betűtükrét körülvevő keretek még változatosabbak, még többfélék, mint a betűtípusok. A legszebb XVIII. századi kéziratok közé tartozó mű külső értékeit is felülmúlja azonban annak belső értéke. Történész és irodalomtörténész, stíluselméleti és nyelvész, vallástörténész és etnográfus egyaránt érdekes anyagot talál benne.

P. Kiss István életéről nem sokat sikerült felkutatnunk. Az útleírásban elmondottakon kívül szinte csak működésének egyes állomásait állapíthattuk meg az egykorú ferencrendi sematizmusokból. Iskolai tanulmányait a pesti piaristáknál elvégezve, 18 éves korában testvérével együtt belép a ferencrendbe. Szécsényben lesz novicius, pappá 1757-ben szentelik. Majd — 1798-ban bekövetkezett haláláig — Gyöngyös, Jászárokszállás, Kecskemét, Szécsény, Jászberény, Léva, Fülek, Eger, Szeged és Nagyszőlős ferences zárdáiban működik, legtovább Kecskeméten, Szegeden és Jászberényben. Mindegyik helyen több ízben is. Majdnem mindenütt ő az ünnepi hitszónok, a keresztút vezetője s az egyes ferences vallásos társulatok irányítója. 1772-ben Kecskeméten iskolafelügyelő.

Az elmúlt századok embereinek egyik legerősebb mozgatóereje: a vágy látni az Isten által kiválasztott szent helyeket, készíteni két alkalommal is útra, messi idegenbe. Először, az 1750-iki szentérvben, Rómába utazik, 1766-ban pedig Jeruzsálembe. A szentföldi zarándokok közül már előtte is leírták néhányan útjukat, övé azonban az első magyar nyelvű szentföldi útleírás. Utazása közben állandóan készített jegyzetei alapján eredetileg ő is latinul írta meg művét (melyet ma már nem is ismerünk), azt azonban utóbb, hogy a magyar nép körében jobban elterjedhessen, lefordította magyarra.

Művével használni akart a magyarságnak, — mint maga is többször hangsúlyozza, — de honfitársainak nemesak tudását, ismereteit akarta növelni, hanem javítani is akart a korabeli magyarság sok általa helytelennek tartott szokásán. „Imitt-amott írásom közibe bé-zártam olyanokat, mellyekkel egy kis lelki halászatot-is tehessek a' világnak tágas tengrében.” (479—480. l.) „Ugyan ez a' nyomós és hasznos-ok indított arra, hogy a' mit először

deák nyelven irtam, utazásom felől ki-bocsátottam, azokat magyar haza nyelven-is írásba foglallyam, hogy leg-alább a' csendessen bal-ítélet-nélkül olvasóknak, vagy a' könyvet olvasni halgatóknak lelki javokra s hasznokra lehessenek és őket is a' szent helyeknek távul-való tiszteletére fel-ébredzhessem. Mi némellykor sokat használnak ilyen kicsin és együgyüen írott könyvek is az olvasóknak. És bár olyan heves buzgósággal olvastatnék minden jó-könyv, a' minémü sz. szándékból irattattak." (481. l.)

Hogy olvasóközönségre számít, mutatják még a gyakori megszólítások is a „Kegyes Olvasóhoz”, melyekkel nagyrészt hitelt igyekeznek szavainak biztosítani. „Édes jó atyámfia, kegyes olvasó hitelt adgyál beszédemnek mert ugy vagyom, a' mint irom.” (171. l.) „Oh... Kegyes Olvasó! bizony-ugy tapasztalnád, a' mint irom!” (V. ö. 401 l. is.) Állításainak feltétlen igazságába vetett hite és nem művének irodalmi értékelése ad súlyt szavainak, az tudatosítja benne, hogy munkája nem hiába való: „Ha az én írástomat meg-gyalázzátok, nekem az ilyen mérges itélettel, mardosó beszéddel semmi kárt nem hoztok; hanem magatok fejére az Istennek jövendő büntetését ezzel szaporítottátok, haragját sokasítottátok”. (473. l.)

P. Kiss István maga nem mondja meg, mikor írta művét, a szövegből azonban majdnem teljes pontossággal kikövetkeztethetjük az időpontot. Kétszer támadja ugyanis a jakobinusokat. „En-is méltatlan író, kérlek az Ur Jézus vére hullásáért, ne vedd többé drága lelkedet ördög prédájára, az tündérvilágnak szerentsétlen vak kotzkájára. Ne vigyázz Te másra, se az Jakobinusok klubjaira, se Kálvinus pikárdiai hit-faragóira, se a' szakszóniai korlát ugró ujdón új Kálvangelistára (Luther), sem az Istent nem imádó atheis-tákra, mert Te katolikus személy vagy...” — írja egyik alkalommal. (388. l. v. ö. 415. l.)

Jakobinusokról s azok klubjairól 1789 vége előtt nem írhattak Magyarországon. 1789 májusában alapítják meg csak ugyanis a bretagnei képviselők Versaillesben a club bretont s ezt a klubot kezdik utóbb, miután a francia nemzetgyűlés Párisba költözése után a klub is Párisban, a St.-Honoré-utcában lévő Szent Jakab domonkos kolostorban kezd ülésezni, „jakobinusok klubja”-nak nevezni. A hamar nagy jelentőségre szert tevő klub különösen az 1792—94. években játszik nagy szerepet a francia forradalomban. Az 1795.-i felkelést a konvent már leveri s szervezetét feloszlatja, azonban titokban még egészen a század végéig működik s bár korábbi jelentőségét már nem nyeri vissza, eszméi tovább élnek és terjednek Magyarországon is. A jakobinusok terjedő eszméjével is szembe száll P. Kiss István s így művét 1790—1795 körül írhatta.

Ezen időpont mellett szól kézírata szövegének egy másik helye is. Útja során a Nagyboldogasszony napján Alexandriában hallgatott szentmiséről írva, azt mondja: „... valóban halmozva, tele volt az Ur Istennek Szent Háza, minnyájan térden-állva, mint a meg-testesült angyalok imádkoztak, énekeltek: nem olyan kanászossan, mint itt alsó Magyar országba...” (195. l.) Ott azonban csak Szegeden működött és pedig az 1784—1791., és az 1792—1795. években. A férfi kor delén, 33 éves korban megtett út naplója, mai szövegében így mintegy csak negyedszázaddal később, közvetlenül a szerző halála előtt néhány évvel készült el. S hogy munkáját az 1792 utáni szegedi tartózkodása során írta, azt mutatja az, hogy P. Kiss említést tesz egy alkalommal II. Lipót s utódjának, az 1792-ben megkoronázott I. Ferencnek a koronázásáról (v. ö. 301. l.).

Útjának főbb állomásai a Szentföldig: Kecskemét, Gyöngyös, Nyitra, Galgóc, Pozsony, Bécs, Grác, Laibach, Trieszt, Velence, Zánté, Alexandria, Ptolemaia és Jaffa. Pénze nem volt, rendjének előírása szerint nem is vihetett magával. Ninesen sok útipoggyásza sem. Egy breviárium, egy imakönyv, 8 térkép, egy pár zsebkenő és egy téntás kalamáris mindaz, amit magával vitt. Nines sok papirosa sem úti jegyzetei számára. Kétszer is panaszkodik miatta, Bécs és Palesztina leírásánál. „Nem bátorkodtam ezen tsászári 's ki-

rályi jeles nagy városról rövid iráskámban valami ditséretet bé-iktatni, mert arra elégtelen író tollam, erőtlen tehetőségem, nem is nyújtózik annyira papírosom, erre is alig tehettem szert..." — írja június 25-én. (64. l. v. ö. 240. l.)

Nem Baedekkert akart készíteni A szentföldi kegyhelyek kivételével soha nem törekedik arra, hogy pontosan, részletesen leírja a bejárt helyeket. „Utás”, „peregrinus” és nem történész, nem historikus, — hangsúlyozza többször is, így mindjárt Pozsony leírásánál. „Mélto volna — jegyzi fel július 22-én — hogy itt ezen nemes magyar aranyalmát, Pozsony várát és jeles pompás városát irásommal magasztalám, de mivel az országnak gyöngye, félek, hogy a gyöngy-házat rövid irásommal béka tekenővé ne változtassam. Ugy-is tudva vagyok annak mind nagysága, mind gazdagsága, mind pedig a többi magyar-országi városok között leg-nemesebb méltósága... Én utnak erodek, Bétsnek sietek, mert nem historikus, hanem peregrinus utazó vagyok.” (59. l.)

A városokról s helyekről, hol megfordult, részben olvasmányai, részben pedig közvetlen tapasztalatai alapján számol be.

Naiv érdeklődéssel fordul minden felé. Naplójában megelevenedik a táj meg a föld népe. Érdeklí minden, de a hallottakat helyes kritikával mérlegeli s sok olyat is észrevesz, amire nem figyelmezteti senki. Így pl. igen találóan jegyzi meg az olaszokról, — a velencei ferencesek egyszerű ebédjéről szólva — hogy „ők azt tarttyák nagy légyen inkább az szabadság, mint az jó lakás (jóllakás) szabadság nélkül”. (128—129. l.) Leírásai nemesek érdekesek, de sokszor szinte páratlanok az egykorú magyar irodalomban.

Útjáról, élményeiről, benyomásairól napló formájában számol be, egészen a Szentföld eléréséig. „Fel-jegyzi naprul-napra tellyes utazását értelmes s folyamottyan folyó magyarsággal.” (2. l.) A szentföldi kegyhelyek leírása során megváltozik előadásmódja, mondanivalóit most már tárgy szerin csoportosítja, függetlenül attól, hogy mikor járt a leírt helyen. Előterbe lép a tárgy, a szent hely, amiről ír, a saját személye háttérbe szorul, bár a tárgytól független; önálló megjegyzések, magyarországi visszaemlékezések e résznél is igen gyakoriak.

Palesztina eléréséig a Szent Írásból és az egyházatyáktól vett idézetektől eltekintve csak egyszer utal forrására, amidőn a helyes szentmisémondással kapcsolatban az alig egy emberöltővel korábban élt híres velencei egyházjogászra, Gaetano Meratira hivatkozik. Más forrást nem említ s — Velence leírásától eltekintve — a Szentföldig valószínű, hogy nem is használt.

A legrészletesebb Szentfölddel foglalkozó mű akkor Franciscus Quaresmius hatalmas kétkötetes műve (Elucidatio Terrae Sanctae, historica, theologica, moralis. I—II. Antverpiae, 1693. 923, 1014. l.) volt. Ezt P. Kiss István ismerte is. A szeptember 5-i naplójában maga írja: „Délég Quaresimust (I) olvasgattam, ki a palesztinai földet hosszasan írásban foglallya. Ennél senki igazabban még-nem-irt a szent földi helyekről...” (243. l.). Érdekes azonban, hogy leírásai során mégis csak egyszer követi őt szorosabban s éppen akkor, amikor egyáltalában nem hivatkozik rá: Joppe (Jaffa) leírásánál, ahol egyes bekezdéseket szinte szó szerint Quaresmius munkájából vett át (v. ö. 250. s köv. l. — Quaresmius l. m. II. 4—6. l.). Ezzel szemben a jeruzsálemi Kálvária hegy leírásánál, bár azt írja „Én ugy irom, a mint az jerusálemi Quaresmius nevü authorban olvastam, sőt másutt is” (393. l.), nem őt követi, hanem Konrád Hietlinget, akinek a műve (Peregrinus affectuose per Terram Sanctam et Jerusalem I—II. Graecii, 1713. 343, 270. l.) volt a Szentföld leírása során a főforrás. E műről azonban P. Kiss munkája során soha nem tesz említést. Hietling szoros, olykor szinte szó szerinti követésén nem változtat az, hogy az átvett részeket sokszor megszakítja egy-egy személyes élmény, önálló megjegyzés.

S ha olykor Joppe leírásán kívül is hasonlít P. Kiss leírása Quaresmiusára, annak csak az az oka, hogy Hietling igen sokszor csak Quaresmiust kivonatolta. Legtöbbször Hietling a forrás akkor is, amidőn „hiteles szent

atyák" (334. l.), „hiteles könyvek" (336. l.), vagy „az böltsésséggel fénylő, sz. Jettel virágzó atyáknak feljegyzett írásai" (277. l.) a megjelölt forrás.

Hogy szerzőnk ismerte Hietling művét, azt már Sebes Gyula is tudta, de ő csak azt vette észre, hogy P. Kiss István kéziratosa művét Hietling munkájából vett (kitépett!) hét képpel, ill. térképpel illusztrálta; valósággal kauszál, forrásául ő Quaresmius művét tartotta. Pedig Hietling művéből ismeri meg P. Kiss azon írókat is, akiket a Szentföld leírása során idéz, és pedig anélkül, hogy műveket elolvasta volna. Így pl. Jeruzsálem leírásánál Josephus Flaviust, majd pedig Szűz Mária halálának leírásakor Melito szárdi püspököt, a II. században élt nagytekintélyű görög egyházi író, Szent Vestitor nevezetű Szent Kozmát, Areopagita Dionysios athéni püspököt, Szent Pál tanítványát, és a magyar Temesvári Pelbártot. Utóbbiak említésckor a Hietlingtől átvettettek részben helytelenül fordítja. S nincs tudatában annak, hogy az általa — Hietling alapján — említett Pomerius nem más, mint Temesvári Pelbárt, a XV. század végén élt híres magyar ferenczrendi hitszónok, akinek művei századokon át külföldön talán még ismertebbek és kedveltebbek voltak mint idehaza. (277—78., 330. l. — Hietling: i. m. II. 6, 41. l.) Quaresmius is idézi e helyvel kapcsolatban Temesvári Pelbártot, és pedig annak Szűz Máriáról szóló híres könyvét, a Stelláriumot, amelyre máskor is hivatkozik. Quaresmius azonban csak Hietlingnek volt a forrása, de P. Kissnek nem! (Quaresmius i. m. II. 320. l.)

Az alábbiakban szemelvényeket adunk az útleírásból. Olyan részleteket emelünk ki, ahol a jámbor ferencz látása különösen kiténik egyéni színességével, stílusa meg eleven realizmusával.

A közlésnél betű szerinti hűsége törekedtünk, de a névelő írását, mely *a'* és *d'* között ingadozik — utóbbi a gyakoribb — *a'*-ra egyszerűsítettük.

JERUSALEMI / UTAZÁSA / Pater / KISS ISTVÁNNAK /

Szerafikus Szent Ferentz / Atyánk Szerzetében, a' /
Magyar Országí Üdvözi-/tönek Provincia-béli
Pre-/dikátornak.

Juniusnak 22. Napján.

Béahajtottunk Posony királyi városba. Eppen jelen vala Felséges Mária Therésia apostoli királyné asszonyunk.

Mi bé-állottunk a' tisztelendő Páter Szent Ferentz atyánk fiainak kastromába, mellyben meg is mutatták, hogy igaz fiai a' Sz. Patriárkának, nével ugy (58) láttak bennünket mint édes atyafiak. Én is meg-látogatással fel-tiszteltem tekintetes consiliárius urat Gosztonyi Jósefet, Páter Bolla Kázmérral magyar consiliáriusok concionátorával, örvendetes köszönetet vivén Gyöngyösről szerelmes tekintetes párijától Kada Annától és uri magzatitól, nem különben tekintetes Almási uri háztól...

Juniusnak 23. Napján.

Melly napon Szent Iván köteles böjtye tartatott az igaz engedelmes Romai Kathólikus keresztényeknél. Én ezen Nemes Királyi Városból (az Isténi Szent Szolgálatot elvégezvén) szinte reggeli 7 órakor, abban az órában, mellyben Felséges Koronás Király Asszonyunk, Királyi Fényes Udvarával megindula; mi is utat vészünk, a Duna partjára állunk vala: De először a Felséges Királyi hintók beállottak a többi pompás hintókkal együtt; és szerencsén által repültek a Dunának járó hidgyán. Viszanozta utyát a repülő híd és mi a több utasokkal bé állottunk az járó hídban szerencsén-által vittünk az Ur Isten szerelméért, és az egyenes csinált királyi-uton minden zökkenés nélkül Béts.felé (60) nem ballagtunk; hanem futva ugy vágattunk, hogy déledött Fissemény mező-Városban meg-állapodtunk, Ferentz nevezetű Vendég-fogadósnál; ki mind-ketten Törvényes párijával együtt; mint páros

galambok csak nem epe-nélkül lévén szives szelidséggel és felebaráti Szeretettel, nem tsak szállást adtak, hanem az irgalmas Istennek Szeretetéért, mint szükölködő; és pénztelen Sz.: Ferentz Fiait ebédvel, és jó kedveskedésekkel vendégeltek, sött utiköltséggel is kínáltak, de semmi-képpen azt el-nem-vettem az Engedelmes Romai Level, és Regulám tilalma-szerént. Meg-háláván a szeretetet meg-alázott szívvel; szent könyörgésimben ökö't bé-zárni magamat híven köteleztem.

Meg-ujítottuk nyugodalommal az lovakat és innét egy-huzommal Béts Városa kapui előtt termettünk szinte 5. óraker. Bé-is mentünk volna a' belső vár kapuján, de olly-sűrű zápor omlott a' felyhőkből éppen a' város-fölött, hogy az lovak, szügyig, és fellyebb állottak az nagy robajjal ki-folyó esső-víz folyásában. Ennek meg-szünete után, meg-visedték, fel-dúlták kocsinkat, és egyebet semminél nem-láttak, engedelmet adának (61) a' bé menetelre. Mi-nehát törvényünk szerént a' tisztelendő páter franciskánusokhoz a' Szent Hierónymus klastromába bé szállottunk; ahol mind a' előljáró páter gvárdián, mind a' többi szerzetes személyek nem szivességet, hanem kész szívvel való igaz hivséget mutattak, és ajánlottak. Itt mulatván leg-először-is, a' könyv-tartók, és árosokhoz járultunk, az lévai klastrom szükségére száz forint ára jeles könyveket: ugy mint az 4. Sz. Doktorok, és több Sz. Atyák munkáit válogatni, 's igaz áron meg-szerezni...

(64) Ugyan tsak Bétsben mulattam juniusnak az 26. 27. 28. és 29.-dik napjain is. Szüntelen a' nagy klastromban az isteni szolgálatokban folytattam kellemetes üdeimet. Ezen kalastromnak hozsásága 178 lépésekre terjed, szélesége tsak 60-nat mutat. Nem-bátorkodtam ezen tsászári 's királyi jeles nagy városról rövid iráskámban valami ditséretet bé-iktatni, mert arra elégtelen író tollam, erőtlen tehetőségem; nem is nyujtodzik annyira papirosom, erre is alig tehettem szert. Ám számtalanok, kik ezt irásokkal, leleményes módi, meg-módimos figurás elme szüleményes szókkal, beszédekkel tsak nem az harmadik édig magasztallják. Tsak az-is elegendő most tölem, hogy az magyar gárdisták királyi személyeket őriző gavallérok Béts városának olly ékességi, mint anyi magyar angyalok, vagy khinai tollakkal tündöklő aranyos pávák röp-dömnének a tágas utzákon, a népes piartzokon. Nints a' ki nyomok után-is nem szemeskedne, reájok és utánnok nem-tekéntene. Ha paripákon hánytátyák kartsu testeket égi vitézeknek láttatnak lenni.

(65) A' Szent István temploma és annak sugáros tornya annyira magasztallya a' nemes várast, hogy a' felyhők közli a' több magassan fel-emelt nagy-kevély tornyokat, templomokat, hat, hét, nyoltz rétü uri-palotákat. Az utzak éjel 's nappal tellyesek szebbnél szebb hintókkal, fel 's alá sétáló urakkal polgárokkal, kalmárokkal, lakosokkal, jövevény utasokkal, zsidókkal: egy-szóval többen két-száz ezer embereknél magyar országí hizott marháknak kőverivel, több ezer meg ezer ürüjivel töltik gyomrokat, tobájkjával tömők orrokat, kenyerével táplálják magokat. Abban leg-inkább épültem, hogy nagy benne az irgalom, mivel sehol, rongyos, tzudar koldusokat elől nem találtam; ám olly vigyázat alatt vannak, hogy bokáig érő torkos köntösükbe bé-födöz-tetnek; gazdag ispitályokba zárják bé öreg és meg-aggott életeknek pallya-futását, végső napjait. Némely templomi földi menyországnak mutogattyák magokat. A' zsbvásáros piartzain kevés költséggel, tisztos öltözettel befödöz-heti magát a' szükölködő és czandra-helyet fám posztó palástal takarhattya bágyatt tetemít és ugy szólván tsak a' madarak tejét fel-nem-találhattya a' szemes vásárló benne. De jobban tudgyák ezeket, kik benne huzomos üdöket töltöttek, én tsak mint jövevény és szarándok meg-villámoltam ezen nemes tsászári városban, Európának paradicsomába...

Gréts Stájer Országba.

Méltó ezen nemes várast ditséret alá venni, mivel már tovább vagyok édes hazámtól. Valóban meg is érdemli, nem tsak é' rövid irásban foglalt ditsőséges emlékezetet, hanem Tulliusnak író tollát. Ám az kies térség, mely-

nek kezdetén vagyon építve, vonogattya az uton járó jövevényeket az érzékenyes örömrre. Az alatta folyton folyó patakoknak hangos tsörgési örvendeztetik az idegeneknek füleit. Az Mura vizének folyása sok ezer hasznót önt mind az utasoknak, mind a' környéken álló városoknak (74), leg-főképen Grétnék, és az ő lakosinak. Bővelkedik ezen folyó friskövi halatskákkal, sok rendbéli mesterséges malmokkal, az ő partjain szebnél szebb zöldellő kertek tellesek virágzó, és gyümölt termő-fákkal. A' várost különösen ékesíti, és díszesé teszi a' magassan álló kösziklás hegy, mellynek oldalai gyönyörködnek terpé (1), és sűrű zöld fákkal: Tetején az erős bástyákkal, izmos, és temérdek dupla kő-falaikkal, erős fel-vonó lántos kapui a' várnak, bent a' tiszt uraknak, és fegyveres vitézeknek felvont palotái, ugró kut forrasi, ki szögeztetett vastag ágyui.

Az alsó város környös-körül vagyon véve egészlen erős kő falakkal. Az uttzák mindenütt szép tágassággal mutogattják az felemelt fejér négy, öt rétü palotájukat, az ablakok előtt újabb, meg-újabb leleményü figurákkal a' vas rostélyok. Majd minden ház falain jeles írárok, a szenteknek üveg-alatt tartatott képei, dupla lámpások éjjel égvén, és világoskodván előttök. A' piartzai négysegletü tágassággal fogadgyák a' pompás hintókat, a' kontyos és bokrétás lovakat, az módi öltözötökben sétáló uri személyeket. A' tanuló ifjaknak számlja felül haladgya a' fél ezeret. A' fegyveres vitézek gyönyörködve sétálnak az utzákon. (75) A' mester-emberek tzimerei frisk elme-szülemény figurákkal mutogattják, hol 's mi mesterséggel, keresik élelmeket a' városnak szorgalmatos polgárjai. A' népes piartzon minden alaton áron találtatik, leginkább a' friss erdei vadak, 's madarak. A' kenyérnek, s bornak semmi szükségé. A' fel-emelt magos tornyok, és roppant templomok, szerzetesi klastromok ugyan mozgattják, s emelgetik az utasok szeméit az reájok nézésre. Az érdeemes város lakosainak szép erköltsei, viseleti, emberségi, társalkodási, békeséges maradási ugyan tartóztattják az utasokat a' meg-maradásra. Mi-is tovább maradnák de hosszú az utunk, el kell mennünk, nints mit tennünk, mert királyi delizsántzon vagyunk, a' bak meg-vagyon terhelve, a' lovak márkivezetve.

Bé-fogák az erős stájer lovakat, és utnak eredtünk. Meg-fujván a' posta legények az ugrós stájer nótát, sebes nyargalva el-hagyánk ez országnak egy arany almáját, épen 12 órai harangozás után. Bé-szaladtunk a' szomszéd Postára Ern-hauzen Városba, melly noha nem nagy, de emberiséggel tellyes minden lakosa. Ékes az ő Temploma, jó szívü a' Plébánus Ura, s lelki Pásztor, gazdálkodó a' Vendégfogadása a' hol jó Vatsoránk vala: itt. Mint egy 10. óráig mulatván az jó Stájerek között, az-után folytattuk utunkat, de alig haladtuk el a' Várost, és imé! tizenegy óra előtt szörnyü égi-háboru szélvészsel együtt, a' esattogások között a' menykövek hullása, a' zápornak sebes omlása rettentett bennünket: de bé vonván az hintónak ablakjait szent könyörgésekkel gyámöltöttük Postai utunkat: azonban tsak hamar elszunnyadván a' vatsag-vatsorától az Conductorunk az külső elő-ülésben; hihető többet öntött a garatra: vettem is észre hogy nem utállya a' Nőé plántálása gyümöltésének nedvességét, ugyan ez ásttatá-meg-ötet, azért a' Koeci cleirül le-fordula, és csak az lába ujjain keresztül méne a' terhes Delizsántz. A Szent Nevelnek felkiáltása után meg-állapodtunk. A sérelmes lábú bé-üle közébünk, és viratig az hegyek oldalain esendessebben ballagtunk...

Juliusnak 7. Napján.

Nagyobb részét az reggeli szent solozsmáknak el-is végzettem és szinte a napnak fényes sugáros fel-éerkenésekor éppen ott-termettem, a melly helyre parantsolta az velentzei olasz. Szintén már akkor fel-is amelték a vas-matskát, a vitorlákat terjesztgették, bostájtatták. Meg-látván engem, hogy a tenger partján állók és hogy öszve tett kezekkel esodezem előttök, hogy az Ur Isten szerelméjért adnának engedelmet a esajkájokban-való bé-menetelre kiknek szivek meg-puhula, fülok meg-nyila szép-kérésemre és bé ugratának a gallyáts-

kába. A kremziri könyvekkel kereskedők tovább nyújtóztatva a Fekete Sasnak árnyékos szárnyai alatt maradának. Minek előtte a' tágas tengeren utnak indulyak méltó e' városról emlékezetet tenni, Tehát rövideden író tollam alá vészem.

Triest Városának Le-írása.

Triest városa magyarul, olaszulis így nevezetik, deákul pedig Tergetum. Ezen nemes város Isztria országnak leg-főbb anya városa, a' velentzei tengernek északi partján igen kies helyen telepített, (97) Felséges Mária Therésia királyné asszonyunknak uradalmi birtokában. Három néki a' ki-kötő ré[v]-partya, a' kisebb csajkákknak kettő a' portétzaja, kő falakkal bé-foglalva, hogy a' tengernek haragos habjai, sem a' csajkákat vagy hajókat, sem az hajókat a' tenger örvényében ne-meritenék. A' nagy vitorlás gallyákat még-most nem-igen bátorságos helyre fogadgya, de erősen készül: nem-is könnyen lézen mássa olly kikötő helynek és lázárétumnak a' velentzei tengeren, és annak partjain ha tökéletes készítését el-éri. Ide egész Európából bé szállhatnak és ki köthetnek a' kereskedő gallyák.

Az tenger szélein mindenkor annyi a' sok nép, hogy toladokás nélkül nehéz a' menetel. Az idegeneknek fölötte ártalmosak a' tenger vizeinek szagos, és bűdös párolgási, hogy a' gyengébb gyomruak purgázió-nélkül-is hánytatást szenvednek, fő fájdalmat érzének. Jól-meg-visgálván a' várost láttam az hegy oldalában az roppant-vastag bástyákkal keritetet várát, melybe a' püspöki residentzia az káptalanbéli pap-uraknak fel-emelt fényes épületivel nem kevés ditsüitki a' kultsok várát. Ugyan az vár elein vannak a' tisztelendő páter jésuitáknak tisztességes lakó helyei, (98) pompás templomjok, tágas kollégiumjok az iskolákkal, és számos deákokkal együtt. A' katholika részről vannak az alsó városba a' tisztelendő páter minoriták, páter kapuczinusok és az irgalmasságrul-nevezetett szerzetes fráterek. Minnyájoknak ékes temploma, fel-vont tornya. A' görög részről az unitusoknak, és a' nem uniáltaknak templomjai tornyokkal együtt. Nem tsuda, mert sok itt a' görög-nemzetbéli kereskedő. Az plébániai templom mind a' krányitzoknak, mind az németeknek, különösen pedig az olaszoknak is.

Merő-gyönyörködtető uri sétálás vagyon, esendes üdőben a tenger szélein, látván a' sok gallyákat, csajkákat ki és bé-sebessen repülni a' városnak kikötő rév-helyeire. Távul ugy láttatnak az nagy bastimentum nevezetű 23. vitorláju gallyák mint annyi roppant-tornyos templomok. Jönnek ide Európának majd-minden részeiről a' kereskedésre; ide hoznak, és innét hordanak külöm-külömb-féle partékákat. Jelen-létemben egy nagy gallya veté-le vas-matskáját, teles-tele lévén Tekenős békákkal. A' másik pedig hollandiai stok-fissal, vagy töke halakkal és így ezek látásával el-mulattya magát az henyé szem-füles ember. (99) leg-inkább tele észénnyel, mint-hogy egy-mást éri a' kávék ház, és az mulatozó filegória, az játékos bótok.

Magyar országból ide szállittják a' támétalan sok buzát, vasat, drótot, dohányt, mézet, rezet, bort, pálinkát, és több afélit, ki tudná mind sommában foglalni. A' város fölötte nagyul, és cifrán épül, leg-fő-képpen Therésia városa, melynek gyönyörű egyenlő tágas utzái, három nagy rétű palotás házai, kinek-kinek vas rostélyos ablakai, ki-függesztett lámpásokkal. Ditséretes benne, hogy levegő ege nem egésségtelen; ugyan azért bővelkedik fa-olajjal, jó fekete istriai-borral, külöm-külömb-féle gyümölsőkkel, tzitronnal, pamarántsal, és egyéb föld termékenységgével. Itt készítetnek az fain rosólisok, sirupposok.

A' nemes városnak lakosi töbnyire három szakaszban, háromféle nyelven szöllönak: ugy mint istria krányitzok, németek és olaszok. Görög kereskedők-is számosan vannak; töbnyire egy a' másikatól a' nyelvet meg-tanullya. Vettem észre, hogy tökéletesek az katholikusok, mert vasárnap a' templomok látogatásiban töltötték idejüket: és az Oltári nagy Sácramentum-elött (100) seregesen ájtatoskodtak. Vasárnapokon nem-igen szokták itt a' városi polgárok a' gálás, káfék, bálos házakat gazdagítani, ugyan azért a' piartza bőves

mindenekkel. Drága, de nem nyalka az öltözetek. Az Isten házába még az nagy urak is nem szekereken vonatták magokat, hanem gyalognak a' Kristus Jéussal, ki minden esztendőben Názárethből, Jerusálembé négyezer utazott az ő Szent Annával, és S. Jóseffel, de nem hintón, hanem mindenkor gyalog, noha 24. magyar mért-földnyire vagyon a' Sz. Várástól. Már itt hagylak Triest városa Istriának fényes egy tsillaga a' tenger partyán és majd bé ugrok Grándi Baptisza Jánosnak három vitorláju csajkájába, hogy az Urnak nevében a' széles, hosszas, habos, haragos tengerben, 's annak néves hátán folytassam utamat.

A' tenger utazásnak kezdete.

Mihelcst bé-ugrottam a' gálátskába, azonnal térdeimre ereszkedtem, artzra-borultam, az Ur Jéusnak sz-feszületét édes tsókkal illettem mondván: Dux viae mcae, amor meus Crucifixus est: az én utamnak vezére a' meg-feszített szerelmes Kristus Jéusomnak képe. És ismét meg-ujítottam az előre meg-irt szent szándékokat. (101) És így minden pénz nélkül, egy falat kenyér-nélkül, tsak egy palástal, egy skátulátskával hat-száz tizen-négy mért-földnyire igazítam az Ur Istennek szent szerelméért örvendetes utamat; bizakodván egyedül az Istennek gondviselésében, az őriző Szent Annyalomnak vezérlésében. De először generális szent gyóónás által meg-ujítottam lelki erőmet; ugy mentem az tengerre, mint-ha soha többé ki-nem lépnek a' száraz földre.

Igen-gyenge szeletske lengedeze; noha szélnek cresztették az három vitorlát és mint hogy terh-hordó volt a' gálljátka, lehetet rajta evedzővel is segéteni; de ugyan tsak még-is keveset haladtunk. Én imádkozgattam, ők pedig evedzettek és Piránó nevezetű istriai, hajdani, kerített városba, melynek, régi mód-szerűnt faragott kövekből épült vára is vagyon szándékoskodtak ki-kötni. Nekem tellyes szándékom-va, hogy ha a' vas-matskát le-vetik, tőstént bé-megyek a' városba, és szent mise-áldozatot mutatok bé a' mennyek, s földnek, tengernek Ura Istenének, és szinte 12 óráig semmit nem kóstolván (de nem is volt mit) éhjommal tartóztattam magamat a' . mise kóstolván kedvéért; de csökkent reménységem, mást rendelt az Ur Isten, ámen. (102) A várostól alig-voltunk egy ágyu lövetnyire, imé iszonyu sötét felyhők kerekedtek, fümöttek voltak láрма szélvészekkel, zápor kő essőkkel, mennykövekkel. És föl-felől oly sűrű és szörnyű csattogás, sebes szél-fuvás, hirtelen támada, a' mérges tengeri habok csak nem el-boríták a' gálljátkát, és kevés hiza-volt, hogy a' tengernek örvényiben mind gálljától együtt le-nem sodortattunk. Engem az gállások a' csajkának fenekére botsájtván, bé zártak egy-röjtök tömlöz forma szurdikba; magok pedig felül-veszöttek a' nagy robajjal esapdosó habokkal, és ellenséges szélvészszel, egyetemben jajgattak a' szabadulás-felől, a' mint az-után meg-vallották, csak nem kétségre borultak. Én pedig térdemben szoritván; mint az hóhér-előtt álló rab, ugy vártam a' keserű halált, a' tengerben való merületet. Le-vetették a' vas-matskát, de tsak ugyan hányta vetette terhes gálljánkat a' fel-dulladott habnak rettentő ereje, mint egy üres kabak-tököt.

Meg-tenségedvén az haragos szél-vész megszelidültek a' zavarékos dühös habok is; itt egy rövid vizasztalást érzettünk, fel is emelték a' vas-matskát kevés örömmel, (103) hogy a' ki-kötő rév-part helyre bé-vezessék a' gállját. És inné, Oh-fájdalom! új hirtelen való sebes-és forgó fuvallás vetett bennünket a' veszedelmes habok seregibe és ezekkel kellett hartzolnunk. Ismét bé zártak a' sötét szurdikba, melyben, már tsak az el-merülést lestem, fel-készülvén az halálra. Mivel két egész-óráig tartott az habokkal-való nagy hartz, én egészen fel-índultam és — S[it] V[enia] — vérrel vegyest tsak nem lelkemet ki adtam. Hasonlót szenvedtek a' többi tengeri hajók is.

Az tenger partyáról sergestül nézték a' városnak lakosi, mint léssen el-merülésünk, miképpen juthassanak a' parthoz hányandó portékákhoz? Azon-

ban a' kegyelmes Ur Isten meg-szüntette a' kettős veszedelmes szél-vészt. Nagy nehezen bé-evezének a' ki-kötő bátorságos rév-partra. Én-is ki vitetvén a' szárazra, bé-mentem a' tisztelendő páter minoriták templomába, háláadásul artzra borultam az Oltári nagy-Szentség-előtt, hálákat adék hogy meg-engedő gyarló életünknek. Szent Misét nem szolgálhattam, mivel-már két órát-is meg-haladta a' dél-után.való nap-futása. A' Szerzetes jó atyák a' mit adhattak, jó sziveséggel nyujtották az olasz hideg ebédetskét...

Juliusnak 16. napján.

Melly nap ünnepléssel tartatott a' Kármélusi Boldogságos Szüz Máriának ünnepe egész Velentze városában. Az utzák tellyesek Boldog Asszonynak az ő gyönyörű képeivel, dupla lámpás függesztéssel. Ma különösen fel-ékesítették a' mennyi Boldog Asszony képe az Utzákön, majd minden harmadik palotás ház ablakjai között, szinte annyi oltárokat, láthattak volna. Így tiszteltetik a' Szent Szüz Anyának csak a' képe-is a' velentzei katolikuskeresztény hivektől, a' hol semmi eretnokség konkolya még meg-nem vesztegette a' tiszta buza veteményt.

Ugyan ez napon a' Sz. Márk templomában-is a' Boldogságos Szent Szüz Anyának képe-előtt, melyet irt vala Sz. Lukás evangélista, heves ájtatosságok voltak. Jelen-vannak a' felséges Respublikának minden tanácsos urai, a' patricziusok, a' népek fő-nemes vénei, és minden ájtatos uri alázatos asszonyi, egyben gyülekezvén az roppant templomban, úgy-hogy egy lábnyi üresség nem láttatott benne. Esedeznek a' Közönséges Társaságnak lelki, testi szükségéért, és javaiért.

A' szent képe-előtt a' Boldogságos Szüz Máriának 18 égő, egy ölni hosszú, viasz fejér gyertyák lángollának, finom arany gyertyatartókon. És nagyszámmal az fái arany, ezüst függő lámpások: 366, úgy-mint három száz hatvan hat. Oh nagy szeretet! (127) A' kissébb szálu viasz gyertyák pedig a' négy százat meg ütök. Ez a' szent ájtatosság minden esztendőben három-izben tartatik és mindenkor harmad-napig, azonban a' felséges Respublikának kintse tárházából minden ájtatosság alkalmatosságával 3 ezer dukát, úgy-mint hat ezer tallér a' szegényeknek el-osztogattatik. És így esztendő alatt 24. ezer forintok nyujtának a' szegények kezeiben. Bezzeg kegyes olvasól ez a' nagy irgalmasság! Mind ezeket érdemes és hiteles atyáktól, és jó keresztényektől hallottam, s értettem.

Én magam-is ki mentem este-felé ezen szent ájtatosságra egy jó lelkű páterrel. Látván a' szent kép előtt, a sokaságnak lángolló buzgóságát, és mint nyujtogattyák kezeiket a' szükölködök az imádkozóknak, és üres marokkal elsem távoznak. Igazán itt tellyesedik bé: Jó az imádság böjtöléssel, és alamnálkodással. Ezeket látván épültem lelkemben az jó keresztényeknek irgalmasságiban. Viszsa térvén a' Szerzetes házban, az nap hat levelet irtam Magyar országban, és postai szárnyakra botsájtottam. Az egyiket íram a' tisztelendő páter provinciálisomnak Sipos Mártonnak. Másikat páter Telek József diffinitornak. Harmadikát (128) Szent-Királyi János urnak Ketskemétre. Negyedikét páter Gramati Jánosnak az lévai grádiának. Ötödikét Gyöngyöstre Csiba József urnak. Hatodikát Jákóhalmára, Bódi Ferentz urnak, kiknek Velentzében való elérkezésemet tudokra és értékre adtam: és a' niit irtam, meg-irtam.

A' tengeri utazás.

Meg-nem gondolhattya emberi gyenge olme, ha tsak próbával tapasztaltallya, mely keserű napokat lát a' tengernek sűrő habjai-között az-által költözésben, mert a' szárazon utazni kedves és kellemetes látásokban érkekeny gyönyörködik, nyugodalomban erősködik. Szélben, essőben, kotsiban, melegbet, hideget könnyen szenvedhet. Lelki örömmel imádkozhatik, vagy olvasgathat, vagy hasznos beszéddel mulatozgathat. A' minden napi fel tett tüzilyát elérheti. De külömben vagon a' tágas és habozó tengeren, mert ha nintsen

szél, egy lépésnyire sem halad, hanem a' viz hátán lebeg, sóhajtással várja a' kedvező szelet. Ha meg-indul és sebes robajjal ut ellenében ütközik, víz-sza veri a' gályát és mind addig bolyong, még-kedvező szele elő nem ugrik. Ha égi tsattogások vannak, az villámlások közül a' tengeren az (140) menny-kövek sűrűen hullonak és csak egy tseppennyen a' puszkaporos hordóba, vagy ládákban; egy szem pillantat alatt az levegőben ragattatik az egész terhes gallya, az után a' tenger örvényében temtetetik, egy lélek meg-nem szabadulhat.

Jól-mondgyák azt közönségesen a' deákok és próbált hajón-utazók: Qui non scit orare, eat ad mare. Magyaról így jön-ki a' köz-mondás:

A' ki ájtatosan nem tud imádkozni
 Meg-tanul az Tenger hátán fohászkodni
 Mérges habok között buzgón könyörögni
 Isten segítségét fen-szóval is kéрни. (139—140. l.)

Juliusnak 21. napján.

Nem sebes, de kedvező szelünk szárnyallott és szerentsésen haladtunk. Én szünet-nélkül hasznos deák könyvet olvastam az igaz apostoli keresztények között-való társalkodásról: meg-is raktam elmémet és (145) fel-gazdagítam szívemet és a' könyvnek tűzessége által ugyan lobbadoza lelkem az isteni szeretetre. A' minden-napi, tapasztalt, vagy látott, vagy néha igaz nyomos hallásokat, iráskáimnak rendében foglaltam mind magamnak, mind-másoknak hasznára, vagy olvasására. Noha tsekély és sovány e' munka; De ha az méhek posványos vízből-is szedegetnek, miért nem lehetne ebből-is valamit, ha mingyárt kevés tudományt-is venni. Tsak azt-is meg-lehet tanulni, hogy könnyebb a' sötét tömlőtben esztendeig szenvedni, mint az tengeren fél-esztendeig az habok között vesződni. Könnyebb szárazon száz mért-földnyire utazni, mint a' tengeren szélvészek közöt egy óráig habozni.

Názareth.

Kedvem vagyok iró tollamat tentában bé-mártogatni, azt forgatni, be-tümet formálgatni a' názareti Sz. Várost magasztalni. Leg-inkább azon nagy okokra tekintve, hogy az Isten Fia nevezetett Názarethbéli Jézus Zsidók Királyának. Azért, mert itt hét esztendő korától fogva harminzt esztendő koráig ebben a' Szent Városkában lakott Szüz S[zent] Annyával és Szüz Szent Jóseffel, gondviselő 's nevelő dajkájával együtt. Itt volt engedelmes mind Jósefnek, mind pedig Máriának, a' mint az Irás bizonyítja: erat subditus illis. (Engedelmes vala nekik. Luk. 2, 51.) Ez a' város mutogattya a' világ előtt az helyet, ahol az ige megtestesült. (456) Mutogattya a' házat, mellyben lakott; a' kutat, mellynek vízből ivott; az asztalt, mellyen ebédkor tápláltatott. De nem mutattya sem az báálós házat, mellyben valaha tántzolt. Sem a' kávés házat, mellybe valaha nyalakodott, vagy piliátot jádzott, sem a' kerttet, mellyben kuglizott; hanem az méhely házat, mellyben Jóseffel serényenn, izzadással munkálkodott.

A' Szent Város nem nagy; nem is volt soha. Kő bástyái, sok lakosi, igen felemelt palotái, tágas vendég fogadói, pompás allés kertei soha nem voltak, most sínesenek. Még-is a' Názareti Jézus az ilyen alázatos városkában akart lakni. Betlehem kis várossát választá születése helyének; szegény Názaretet lakó földének. A' világon az leg-nemesebb, a' leg-szentebb-várost szenvedése, halála, dütsösséges fel-támadása, mennyben fel-menetele helyének. Sőt a' rettenetes nagy Itélet napján maga ítélő székének. Ihol az ő rendelése, az ő bölts végezése a' meg-testesült Igének. Még-is mi, Oh fájdalom, mindenekben válogatunk: ételbe, italba, ruházatba, lakásba, előjárókba, papokba, barátokba, egy-szóval mindenekbe (457) még az üdőben is. Mert ha szárazság-vagyon essöt kívánsz; ha esöt bocsat az Úr, szárazságot ohajtasz. Ha sár vagyon, poros-utat; ha porus, nedvességet akarsz. Há kő-sziklás utakon jársz, azt mon-

dod: jobb az homok; ha kősziklás utrul az homokrul erdőbe jut; a térséget dicséred, a magyar és tót homokot gyalázod. Ha szél fúj, az-is baj; ha verő fény, ez is jaj-előtted. Oh gyenge viaszom! A' természet alkotója-is, — ugy-szólván — alig tud kedvedre járni.

Kérlek, ha jó keresztény vagy, magad mond-el a' Miatyánkat. Benne fel-talárod: Fiat voluntas tua, légyen te akaratod, mi-képpen mennyben, azon képpen a földön-is. Kérlek ne kényeskedgyél, mert csak egy féreg ember vagy. Egy erőtlen pondrék eledele, aszony, kis-aszszony, de nagy-bünös vagy. Mindenekben gántsot ne keress, mert magad-is telesden tele vagy gör-csökkel, csomókkal és fülig-vagy hibákkal. Hidd-el-ugy vagyon a' mint irom: azért ne-boszonkodgyál író tollamra.

De nem homályosítom ezzel írásomat, noha fáj a' lélkem, hogy ezeket kellett irásban elő adnom. Hanem inkább vizsgálom Názáret várossát és el-járom ennek külső belső ditsiretre-méltó szegeletit. (455) Ez igen termé-keny és kővér földön vagyon fen-álva. Ám buzája, bora, pamukja, lova, sza-mara, fája, gyümölcse és egyébe az emberi életnek meg-tartására bőven va-gyon. Itt mutattatik az az asztal, mellyen a' Mester a tanítványokkal együtt sokszor ebédelték. Az asztalnak hosszasága 47 arasznyi: ki-vagyon disz-szessen és simán pallérozva. Egynehányszor csókkal illettem és egynehány falat kenyeret-is ettem emlékezetnek és tiszteletnek okáért. Az ilyen csele-kedetett neveltségre ne-vegyed: mert S[zent] Ágoston írja: „Quid quid agant homines, intentio judicat omnes” = a' miket emberek szoktak cselekedni jó, vagy gonosz-szándék kezdi azt itélni.

Midőn Laurétumban a' Szent Házban voltam és kezünkbe nyujtotta a' fő érdemű káptalanbéli személy az Ur Jésus tálatstkáját, hárman valánk. Már sz. miséinket el-szolgáltuk. Először meg-csókoltuk a' tálatstkát, mely bé-vagyon ezüstbe boritva. Ám a belső része cserép edény. Én nálam szinte fél zsem-létske lévén palástom zsebében, azt darabokra tördeltem, bé tettem az tálatst-kában, meg forgattam és falatonként eszegéltünk mind az hárman belőle. (459) A' testvérem is ezt cselekedte. Ezt sajditván a' káptalanbéli Ur, azt mondá: ezt még soha nem-láttam. Ó kegyelme-is meg-ereit vagy három fala-tot. Vallyon meg-bántottuk-ó ezzel az Istent, felebarátunkat vagy az Igaz hitet és kinek vétettünk? De a' gonosz rozlelkű még-is az ilyen dolgot-is, balra és rosza magyarázza: vagy képmutatásnak, vagy farizzeusi cselekedet-nek, vagy ámitásnak. De ő lássa: az ilyen mumuszkodó! Mert talál még a' napban-is motskot. Soha senki a' nyelvesnek vipera mérges nyelvét el nem ke-rülheti. Nem is tud egyébről diskurálni, beszélgetni, hanem tsak mást gra-lázni, mérgeesen mardosni, sebesíteni. Az asztalánál rágalmazás, játék között ember szóllás, ki-tsufolás, utzizákon ki-nevetés, templomban (!) meg-itélés. Itéld-meg, ha hazugságot szóllok-e pennám írásom-által. Ha ugy vagyon, én adózzak hibás írásoméért, noha senkit meg-nem sértek, senkit nem nevezek se aszszonyt, se férfiat, se vénet, sem ifiat. Oh Istenem, engedd hogy hasznos légyen az ilyen írás, olvasás! ... (455—459. l.)

Közli: PÁSZTOR LAJOS.

¹ „Tabulae Provinciae” (a gyöngyösi és kecskeméti ferencrendi könyv-tárakból). Halálára nézve l. Tabulae defunctorum fratrum Provinciae Semi Salvatoris. 1664—1901. (ms. folio, gyöngyösi ferences könyvtár): 1798. szept. 21. „Stephanus Kiss Praedicator Emeritus ex dolore pedis febris correptus tandem accedente cancrena Sacramentis munitus die 21. sept. animam Deo reddi-dit Jász Beréni.” — Kecskeméti működésére: Historia Domus seu descriptio cronologica Ven. Conventus Kecskemétiensis Ord. Min. Stricti Obs. Provin-ciae SSmi Salvatoris. I. (1564—1799) ms. folio. — Kecskeméti ferences rendház. — ² Ezt mutatja, hogy naplójában egyes később bekövetkezett ese-ményeket olykor már előre, azok megtörténte előtt említi, pl. ... „egy sz. mise áldozatot kért, mellyet fel-is mutattam (a Szentföldön) ...” (66. l. v. 8. még 56. l.)

GVADÁNYI EGY LAPPANGÓ MUNKÁJA.

Különös sors jutott irodalomtörténetírásunkban Gvadányi *Egy a Rhénus vize partján táborozó magyar lovas katonának... levele* című művének.

Ismertették, de nem ismerték.

Gvadányi e lappangó munkájának egy példányát sikerült megtalálnom a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi könyvtárában; jelzete: VIII. P. O. Hung. 198.

Irodalomtörténészeink közül senkisésem tesz tanúságot arról, hogy ismerte volna e költeményt. Irodalomtörténeteink és a Gvadányival foglalkozó monográfiák közül egyetlen egy sem közli pontosan a költemény címét. Senki sem említi, hogy a munkát nem olvasta, s csak 1930-ban mutatott rá Osászár Elemér arra, hogy „Egyetlen példány meglétéről sem tudunk”!

Petrik egyébként igen hasznos könyvészetének egy hibája is oka annak, hogy Gvadányi munkáscskéja ismeretlen maradt a szakkörök előtt. Petrik két helyen írja le a mű címét: az egyiket nem jelöli meg (*Egy... címszó alatt*); a másikon (Gvadányi nevével) pedig a lelőhelyet nem közli. Mivel senkisésem tudta, hogy a mű a szerző megjelölése nélkül látott napvilágot, csak Gvadányi neve alatt keresték a költeményt; Petrik ugyanis itt nem jelöli a szokásos zárójellel, hogy a szerző neve nem szerepel a munkán. Így történt meg, hogy minden Gvadányival foglalkozó irodalomtörténeti munka a költeménynek csak hiányos és pontatlan címét közölhette. Meg kell említenem, hogy kerülő úton bár, de mégis Petrik munkája vezetett nyomra.

Hiányos és nem pontos címmel szolgál — Petrik előtt — Sándor István; a munka megjelenési éve szerinte 1798.⁴ Petrik előtt Toldy Ferenc is közli a hiányos, helyesírásban az eredetitől eltérő és Sándor Istvánnéval sem egyező címet: „*Egy a Rhénus vize partján táborozó magyar lovas katonának Pozsony városába egybegyűlt rendekhez írott levele. Ott, 1796.*“⁴ Ezt a címet adják — legfeljebb egy-két ékezetnyi eltéréssel — azok is, akik különben ragaszkodnak az eredeti ortográfiához és a teljes címhez: Sz. Kovács Sándor,⁵ Szinyeyi József,⁶ Négyesy László⁷ és Pintér Jenő.⁸ Petrik is Gvadányi neve alatt így írja le versünk címét.⁹ Mindegyikük partján-t ír partyán helyett, Pozsony-t Posony helyett, s a Várossába szót egy s-sel írják. Egyikük sem írja le a teljes címét. Ezek a kis írásmódbeli eltérések áruló bizonyosságai annak, amit fentebb állítottunk: a szakkörök előtt ismeretlen volt Gvadányi szóban forgó kis verse.

A vers tartalmáról érdekesen tudósít bennünket Kovács Dénes.¹⁰ Ez a közlés azért különös, mert megállapítja, hogy a magyar ruha, magyar nyelv és a magyar ezredek mellett lép sorompóba e röpirat, — s mint alább kiderül, — ezekről semmit, de semmit sem ír Gvadányinak a Rhénus vize partján táborozó lovas katonája. Lehetséges, hogy Pintér Kovács nyomán véli e munkát „Hazafias szózat“¹¹ nak.¹²

Miről szól valójában e munka? A Rhénus vize partján táborozó magyar lovas katonánk egy reggel találkozik azzal a kurírral, aki Pozsonyból Károly herceg kvártélyára igyekszik. A kurír hírt ad földijének az országgyűlés tanácskozásairól, végzéseiről: a hadi megajánlásokról. A katona levelet ír a diétára összegyűlt rendeknek: kéri, hogy ne hátráltassák a transportumokat; bizony megriaszítják a franciákat, ha megérkezik a segítség!

Említésreméltó Széchy Károlynak, Gvadányi monográfiájának álláspontja: megemlíti költőknek minden művét (mely a Toldy-féle lajstromon¹³ szerepel), csak a *Rhénus vize partján táborozó magyar lovas katonának... levelét* nem.¹⁴ Vajjon csak azért nem, mert nem ismerte? Hallgatása is érdekes.

Ezek után felmerül a kétség: valóban Gvadányi munkáját találtuk-e meg? A szerzőség kérdésére és a kis mű megírásának körülményeire maga Gvadányi ad pontos és nem érdektelen felvilágosítást. Fábián Juliánnal való verses levelezésében¹⁵ írja 1796-ban, bak havának 21. napján kelt levelében:

Barátném! már vissza jöttem Szakoltzára,
 A' Duna parttyáról Morva víz parttyára,
 Mivel a' Diaet már el-végződött,
 Mellyen egy dolognál több nem is tevődött.
 Ki-tettem azt azon verses munkátskámba,
 Mellyet éjjel írtam Pozsonyba szobámba,
 Mindszenti Úr tudom, azt kezedbe adta,*
 Mert hogy meg-tselekszi szívesen fogadta.
 Böven meg-láthatod abba azon dolgot,
 Melly az egész ország színe előtt forgott!

A * alatt a következő jegyzetet írja a költő: „En egy kis verses munkátskát adtam-ki a' mostan végzett Pozsonyi Diaetának alkalmatosságával, mellynek a Czimje: *Egy a Rhénus vize parttyán táborozó lovas katonának: s a't. Ezen kis munkámba le-írtam a' Diaetát...*”

Gvadányi tehát a diéta idején írta költeményét. Mintha az országgyűlés visszhangját hallanók egy-egy közhelyszerű szövegében.

A nádor november 14-én beszédében azt mondta a magyarról, hogy valahányszor megütközött a franciával, „totidem veneratae Hydrae Gallicanae Capita amputavit”;²⁰ az országgyűlési napló magyar fordításában: „... mind annyszor a' frantzia mérges Hidrának Fejét le-tsapta...”²¹

Gvadányi versében pedig az ország nagyjai így kiáltottak:

... Mint Hercules bána hét fejú Hydrával,
 Mi is majd úgy bánunk a' Frantz ármádával.²²

Költőnk Vantsai János kanonok beszédében is hallhatta a szállóigévé vált, Mária Terézia korabeli „vitam et sanguinem” magyaráját: „örömmel ajánljuk mi is Javainkat sótt ha kivántatik vérünket és Életünket”²³

A primás beszéde után is felajánlották az egybegyűlteket életüket és vérüket. Érdekes, hogy a király beszéde után ezt nem jegyzi fel az országgyűlési napló, de a Magyar Kurír szerint az uralkodó szavait is „gyakor vivát, és *Vitam et Sanguinem* kiáltás követték”.²⁴

Lovas katonánk levelében is azt olvassuk, hogy a király beszéde után felhangzott a kiáltás:

Félséges Urunkért életünk, és vérünk,
 Feláldozuk! ...²⁵

Az országgyűlés határozatának számadatait híven közli *Gvadányi* (50.000 katona, 2,400.000 mérő gabona stb. megajánlása). A levél célzatával magyarázható, hogy a megajánlással kapcsolatos vitákról és magyar követelésekről nem emlékezett meg. A magyar ezredekkel kapcsolatos követelésekről sem, pedig november 22-én elhangzott az a határozott kívánság, hogy a rekruták „egyedül a' Magyar seregekre osztassanak és az Hazafiakra tekintet legyen, azért-is az Ország Törvényéhez képest a' Magyar Seregekhez született Magyar Tisztek rendeltessenek...”²⁶

A kis mű nyelve, stílusa annyira jellemző *Gvadányira*, hogy akkor is elárulná a szerzőt, ha egyéb adataink nem utalnának rá.

A költeményt a francia forradalom utáni visszahatás egyik mulatságos és tanulságos emlékeként is számon tarthatjuk. A konzervatív körök egész lelkülete benne van ebben az assignatákkal pipára gyújtó és lojalitástól esőpögő katonának a verszetében. *Gvadányi* sohasem mutatkozott oly francia- és forradalomellenesnek és olyan rossz prófétának, mint itt.

A szöveget betű szerint közlöm, sajtóhibáit sem hagyom el; a lapszámokon kívül pusztán az őrszók maradtak el: ezek még helyesírásban sem térnek el a lapkezdetektől. Ki kell emelnünk, hogy az *arra* szó *arra* alakjában (17. és

72. sor) nem sajtóhibát látunk, hanem a rudabányai születésű Gvadányi nyelv-járásának nyomát véljük. Más munkáiban is előfordul az *arra* alak: Orsz. 3, 41, 66, 80, RP. (1793.) 545, stb. A rímekből is arra következtethetünk, hogy az *arra* szó első szótagbeli magánhangzója hosszú: *nyomára-szavára-arra-magára* Orsz. 116.; *utollyára-lábára-arra-szavára* Orsz. 128.; *hátára-Trónussára-arra-prédára* Orsz. 133.; *hátára-orrára-lábára-arra* Orsz. 183.; stb. A rímek tanúsága szerint az *arra* alakban nyomtatott szó esetleg sajtóhiba: *sorsára-pallossára-akasztó fára-arra* Orsz. 11.; *falára-piattzára-kapujára-arra* Orsz. 23.; *Budára-jacára-Buda-vára-arra* FNót. I. rész, 4. versszak; *pányvára-szolgafára-arra-szalmára* FNót. I. rész, 36. versszak; stb.

EGY / a' Rhénus vize partján táborozó / MAGYAR LOVAS KATONÁNAK /
 Posony Várossába / ORSZÁG-GYÜLÉSÉRE / egybe-gyült / MÉLTÓSÁGOS /
 FŐ, KÖZÉP 'S ALATSONYABB / RENDEKHEZ / írott / LEVELE. /
 Posonyban, / nyomtatott és található Sz Mihály Uttzában Weber Simon
 Péternél. / 1796.

Mivel Károly Hertzeg Felsőes Vezérünk,
 Kéért ki-ontani készek vagyunk vérünk;
 Manheim, Maintz, Kéhl táján minket úgy vezérltet.
 Hogy Julius Caesar illy dolgokat nem tett.
 Akár merre fordúlt, szerentse követte,
 Frantziák sántzait rontotta, lövette;
 Azoknak eresztvén Magyar gyalogságát,
 Tsudálni kelletik ezek bátorságát.
 Mivel mint a' medve szaggattya a' méh kast,
 Vagy juhokat láttuk el-tépni a' farkast;
 Így bántak ezek-is itt az ellenséggel
 Bé-törvén sántzokba ditső merészséggel,
 Szórták ok a' püdert a' Frantz frizúráról,
 Mint széltül szoródik zúzmara a' fáról, ||
 Mellynek bagnet hegye az oldalát érte.
 Pour l'amour de Dieu pardon! sírva kérte.
 Mi itten Huszárok lestünk s arra vártunk,
 Hogy ha majd ki-futnak nekik akkor ártunk.
 Ki-is futottak ok el-hagyván a' sántzot
 Járták-is nótánkon a' karmanýól tántzot;
 Nótánk pedig e' vólt; Rajta! vágjad Pajtás!
 Hasznunkra-is szolgált ezen rajtok hajtás.
 Mért meg-tölt tarsolyunk sok Louis d'orokkal,
 Általvetünk habzó Sampaner borokkal.
 A' sok tsaták után táborda szállottunk,
 Az Assignátúkkal pipára gyújtottunk.
 Felsőes Hertzegnek az egésségéért
 Ittuk a' Sampanert hosszú életéért,
 Történt hogy egy reggel mint lovam vakartam,
 Szépen meg kefélvén pokrótzal takartam,
 Jön egy posta legény nagy trombitálással,
 Nyomába egy Kurír korbáts tsattogással.
 Pajtáságunk tüze a' hol vólt, meg állott,
 Magyarúl köszövnén lováról le-szállott,
 Szóllott: a' Felsőes Hertzeg fő quártélyya
 Hbl vagyon Földiek? ez jövésem tzélyya.
 Mivel ő magyarúl beszélt és köszöne,
 El-borítá szívem az öröm özöne,
 Feltem; lovamat mingyárt fel-nyergelem,
 Kalaúzza leszek, az Úr jöhet velem;

De látom mind maga, mind lova el-fáradt,
 Rekétselve beszél, toroka tán ki száradt. ||
 Azért tessék ezen portzió szónára
 Le-ülni, és végyen időt nyugalmára.
 Ime gulyás húson for már bográtsomba,
 De míg meg fő, ezen butellát azomba
 Vegye kezeibe, igyén Sampaner bort,
 Le mossa úttvába, melyet nyelt azon port.
 Szólt a' Kurír; Földi! illy korán nem eszem,
 E' butellát még-is én kedvessen vezsem;
 Mert tudod Magyarának tsak a' bor nektárja,
 Vig-is, e' szent olaj szívét ha ált járja.
 De ebbül sem fogok inni én éhgyomra,
 Mert az Hertzeg előtt eshetnék orromra.
 Leveleket egyszer hogy ha által adom,
 Nem marad tessékébe, azt néked fogadom.
 Most pedig nyergelyél, illy fel a' barnára,
 És engemet vezess Hertzeg quártélyára.
 Mihelyest így szóla, mingyárt fel-készültem,
 Fel-nyergelt lovamra frissen reá ültem.
 El-fáradott lova tsendessen léptetett,
 Mellyért-is ő vele beszélnem lehetett.
 Így szóltam hozzája, látom az Úr Kurír!
 Kérem mondja-meg hát Hazánkba van mi hír?
 Tudom a' Hertzeghez, hogy nyargal Budáról.
 Mondgyon valami jót Honnyunknak dolgáról.
 Felelt: kedves Földim! jövök én jó hírrel,
 Szíveitek sebét meg-gyógyító írrel,
 De koránt se vélyed, hogy jövök Budáról,
 Mert jövök Posnyból, Hazánk határáról. ||
 Tudgyad! hogy kegyelmes Koronás Királyunk,
 Ki érdemes arra, hogy melette álljunk,
 Mert nem tsak Királyunk, de olly kegyes Atyánk,
 Kinek mindég gonddya volt, és vagyon reánk,
 Szent András havának hatodik napjára,
 Oda parantsola jönni Dietára,
 Ott' vannak még most-is Hazánk Oszlopai,
 A' kiknek kezein forganak dolgai.
 Ezen bölts, 's nagy elmék azon tanátskoznak,
 Hogy mint kellyen ellent állni a' Frantz rosznak;
 Mert e' vaddá lett nép majd mindent fel fordít,
 Valamerre mégyen, áll, pusztít, és ordít.
 A' Keresztény vallás tapodgya lábával,
 Istennek házeit törí ágyújával,
 Törvényes Királyát: Grilotinirozta,
 Kegyes Királynéját szint' e' roszra hozta.
 Németh országba ő mihelyest bé lépe,
 Földön futóvá lett ennek minden népe;
 Mert nem elég volt: az, hogy ott tett sok hartzot;
 S hogy vetett fejékre kegyetlen nagy sartzot;
 De mind ezek felett tett nagy rablásokat,
 Egekbe kiáltó szörnyü romlásokat.
 A' szép Nemmel mint bánt, mondani szemérem,
 Arról gondolkodván posog egész vérem.
 Egyháziakkal-is béna szertelenül,
 Söt sokat közülük meg-ölt kegyetlenül.

Más országokkal is így akarnak tenni,
 Kívánnák azokat fel-dülni 's meg-venni. ||
 Hogy Monarchiánkba bé ne ronthassanak,
 Abba mint a' sáskák ne pusztíthassanak,
 Pozsonyba tsak azért gyültek Diétára,
 Kegyelmes Királyunk parantsolattára.
 Hogy ezen pestisnek eleit vehessék,
 E' rút ellenséget semmivé tehessék.
 Mert Felsőleges Urunk tsak mi bennünk bízik,
 Mondgya! ha Magyárt lát, szíve akkor hízik,
 Mihent ki-jelenté maga kívánságát,
 Frantziáknak elő adván pogányságát;
 Ó ha láttad volna itt a' nagy indulást,
 Minnyájok szívéből ki-lobbant búzdúlást,
 Hidd, minden ábrázat Földi! más színt váltott,
 És tele torokkal ki ki így kiáltott:
 Felsőleges Urunkért életünk, és vérünk,
 Fel-áldozuk! érte halál legyen bérünk,
 Mint Hercules bána hét fejü Hydrával,
 Mi is majd úgy bánunk a' Frantz ármádával.
 Magyar Hazánk hogy ezt ne tsak szóval mondgya,
 Minden Fejeinek a' vala már gondgya;
 Hogy ő Felsőlegének adgyunk segítséget,
 Mellyel meg-ronthassa ezen ellenséget;
 Vagy is fenességét ő úgy meg-törhesse,
 Hogy jó békességre őtt kénszeríthesse.
 Mingyár két millió négy száz ezer méröt
 Gabonát ajánlott egy forintot éröt,
 Zabot hét száz hatvan ezret és 3 milliót,
 Lovakat tíz ezret mind épeket, és jót. ||
 Húsz ezer ökröket le-vágni 's meg-enni,
 Mert üres gyomorral nehéz hartzra menni.
 Ezek után ötven ezer katonákat,
 Kiknek testén borbély ne lellyen hibákat.
 Hogy ha ennyi ezer kevés talál lenni,
 Akkor minden Magyar kardhoz kap, 's fog menni;
 Mert Insurrectio Personalis léssen,
 Majd meg-láttuk akkor, a' Frantz hogy mit tészen.
 Úgy-é Földi, hogy ez nem kevés segítség!
 Meg rettenhet ettül leg-fenébb ellenség.
 Hogy a' Kurir nekem ezt mind meg-beszélte,
 Hogy eszem meg-kábult, talán azt is vélte.
 Mert öröm könnyeket szememből ejtettem,
 Valamint a' sárkány ily ordítást tettem.
 Ellyen mi Királyunk, mi kegyes Királynénk!
 Ezen drágalátos mi Földi Istennénk,
 Világ négy részére terjedgyen hatalmok,
 Ne nyomják szíveket a' bánatos halmok.
 Ellyenek Hazánknak minden Mánásai!
 Pozsonyba sereglett díszes Statussai.
 Veszssen olyan Magyar, hogy adunk, melly bányya,
 'S vérit Királyáért ki-ontani szánnya.
 Örömmel bé telve míg így kiabáltam,
 A' Hertzeg Quártélyát közel lenni láttam,
 Szóltam a' Kurirhoz im ez a' Haupt Quártély,
 Én már vissza-megyek, te égességben áll.

Kezet fogott velem, el-nyargalt lármával,
 Én-is tropba mentem vissza a' barnával. ||
 Mihent a' Logerbe sátoromba értem,
 Strázsa Mesteremtül én papirost kértem,
 A' mellyre e' néhány Verseimet írtam,
 De míg el-végzettem örömömbé sirtam.
 Küldöm én ezeket Hazám Nagyainak,
 'S aztat gyámolító erős istápinak.
 A' Statusokat-is ez szint úgy illeti,
 Mert nagyok előttem azok tiszteleti.
 Írom pedig eztet minnyájunk fejébe,
 A' Magyar Gyalogság,'s Huszárok nevébe.
 Excellentiátok, Nagyságtok élyenek!
 Úgy mint mostan tesznek többször-is tegyenek.
 Köszönnyük, hogy küldnek nékünk segítséget,
 Így meg-is rivasztyuk majd az ellenséget.
 Eddig-is ugyan mi néki nem hódoltunk,
 Sött sokszor sok Frantz főt le-is kaszaboltunk;
 Hogy még-is szerentsés, oka sokasága
 Szamtálan ágyúi minden bóldogsága.
 Jó mondás; hogy sok lúd a' Farkast le húzza,
 Ebek nélkül pedig a' juhokat nyúzza.
 Hogy ha a' meg-igírt ötven ezer vitéz
 Itt lesz; majd meg-láttjuk szemünkbe hogy mint néz.
 Tudom meg-szabdallyuk a' nyakok tsigáját,
 Tövöstül ki-írtyuk szabadságok fáját.
 Úgy hajttjuk előttünk majd a' Saszöröket,
 Mint Pesti vásárra hajttják az ökröket.
 Hát ha minden Magyar még lovára fel-áll,
 Le metzetik akkor számtalan sok Frantz fül. ||
 Sött majd meg sem marad Párisba a' Convent,
 Ha ellene indúl ennyi sok Regement.
 De nem szükség eztet hogy a' Haza tegye,
 Tsak az ötven ezret hamar lábra vegye.
 Meg-láttya a' Világ, a' Magyar kard mint vág,
 Páris bástyájára melly gyorsassággal hág.
 Ó Hazám Naggyai! végre esedezem,
 Elöttetek öszve teszem a' két kezem,
 Hogy ajánlástokat ne hátráltassátok,
 A' Transportumokat hamar indítsátok.
 Küldgyetek mi nékünk szalonnát azokkal,
 Dohányt-is pipába egynéhány bálokkal,
 Mert a' katonának nintsen más Konfekttye,
 Ha ezekkel nem bír, szomorú élettye.
 Végtére kiáltom: egész Haza élyen,
 Szívembül kívánom, Isten úgy segéllyen!

Költék a' Rhénus vize partján
 1796-dik esztendőbe Szent András
 havának 25. napján.

¹ *Császár Elemér* ny. r. tanár előadásai. X. A magyaros iskola. Jegyezte és kiadta Tóth Lajos. Budapest, 1930. 103. l. Érdekes, hogy a kis nyomtatvány egy példánya könyvtári forgalomba is került. (L. a *Ranschburg*-féle könyvkereskedés 112. számú, 1926-ban megjelent könyvjegyzékét; a könyvkereskedésben nem tudnak arról, hogy mi lett a könyv sorsa.) — ² *Petrik Géza*: Magyarország bibliographiája 1712—1860. I. Budapest, 1888. 587. l. — ³ I. m. 954. l. — ⁴ *Sándor István*: Magyar Könyvesház. Győrött, 1803. 215. l. — ⁵ Ti. Pozsonyban. V. O. A.: — ⁶ *Toldy Ferenc*: A magyar költészet kézikönyve a mohácsi véstől a legújabb időkig. I. Pest, 1855. 558. l. Kézikönyve 2. kiadásának II. kötetében (202. l.) az I. kiadásban közölt címet adja; az eltérés: *Rhénust* ír s nem *Ehenust*. Honnan vette a címet Toldy, látta-e e munkát: nyitott kérdés. A költeményről magáról semmit sem ír. — ⁷ *Gvadányi-album*, szerk. dr. Kovács Dénes. Budapest, 1887. 147. l. — ⁸ M. Irók, III. 1580. h. — ⁹ MRemIr. 6. köt. 47. l. — ¹⁰ Magyar Irodalomtörténete. IV. A magyar irodalom a XVIII. században. Budapest, 1931. 464. l. — ¹¹ I. h. — ¹² *Gvadányi-album*, 50. l. — ¹³ I. h. — ¹⁴ *Toldy Ferenc*: *A magyar költészet kézikönyve*. Budapest, 1876.2. II. 200—202. l. — ¹⁵ *Széchy Károly*: *Gróf Gvadányi József* (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1894. — ¹⁶ *Verses Levelezés, a melyet folytatott Gróf Gvadányi József Magyar Lovas Generális Nemes Főbíróval*... Pozsony, 1798. 137. l. — ¹⁷ *Naponként-Való Jegyzései Az 1796. dik Esztendőben*... *Posony Szabad Királyi Várossában Szent-András havának 6dik Nappjára Rendelt Magyar Ország Gyűlésének*... Pozsonyban. M.D.CC.XCVI. 29. l. — ¹⁸ U. o. — ¹⁹ 115—116. sor. — ²⁰ Id. országgyűl. napló, 5. l. — ²¹ *Magyar Kurir, MDCCXCVI-dik Esztendőre*,... III. *Fertály Esztendő*. 655. l. — ²² 113—114. sor. — ²³ Id. országgyűl. napló, 35—36. l. — ²⁴ A szövegközléshez még megjegyzem, hogy a nyomdának nincs olyan sajátos betűtípusa, amellyel az eredeti szöveg a hosszú ő, ű hangokat (a betű feletti két pont közötti merőleges vonással) jelöli. Továbbá nem tudtam a régi nyomtatványokból ismert hosszúkás s betűt — e betűtípus hiánya miatt — a szövegben közölni. Hogy milyen helyzetben használnak e kor írói hosszúkás alakú s betűt, ez a helyesírástörténet megoldandó feladata.

ARANY JÁNOS KIADATLAN LEVELE.

Édes atyám, id. Szinnyei József iratai közt találtam Arany Jánosnak ezt az eddig ismeretlen levelét 1867-ből. Atyám már akkor gyűjtötte az adatokat nagy írói lexikona számára s Aranyt is felszólította életrajzának beküldésére. Erre válasz az alábbi levél, mely ez idő szerint a birtokomban van.

Pest, sept. 18. 1867.

TISZTELT URAM!

Becsés megkeresése folytán csak rövidre szabhatom válaszomat.

Nekem magamnak is volt volna alkalmam néhányszor, külföldi felszólításra, életrajzi adatokat küldeni, de csekély fontosságot látván abban, hogy ilyes adatok, az író bővebb ismertetése nélkül, lexiconi összeállításban, világszerte összegyűjtetnek, mindannyiszor elmellőztem a felhívásnak megfelelni, oly reményben, hogy így nevem, a nagyobbbrészt speculatióra, és csak is arra, számított gyűjtelék halmazból kimarad. De miután, az Ön közleményéből is látom, hogy ez urak nem állják ott ahol nincs, adatokat pusztá gondolomra is fölvenni, miután főleg az Ön szíves felszólítását hallgatva melőzni nem kívánom: tehát álljon itt, hogy én születtem 1817. márcz. 2án, fiam Arany László született 1844. márcz. 24-én. Ő juris doctor, hites ügyvéd, s a magyar földhitelintézet igazgató tanácsának jegyzője, a Kisfaludy-Társaság tagja. Az én biographiám elég bőven s eléggé szabatosan megoldható Toldy Ferencnél: „A Magyar Költészet Kézikönyve. II. kötet. Pest, 1857.”

Maradván

tisztelője

Arany János

Megjegyzem, hogy a „Toldy Ferencnél” után a kettőspont előtt egy kitörölt vessző van, a sorvégi elválasztó jelek pedig a régi „-vel vannak írva.

Közli: + SZINNYEI FERENC

ISMERTETÉSEK

Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1948.

Irodalomtörténetírásunk a pozitívizmus idején vett szélesebb lendületet. Sokat ósárolták nálunk e pozitívizmust: hogy nem törekedett szintetikus látásra, elveszett a rendszertelenül gyűjtött adatok tömkelegében, fölhalmozta ugyan, de kellően föl nem dolgozta az anyagot, figyelme másodrendű mozzanatokra, hatások kutatására, témák vándorlására fordult. A földolgozandó dokumentumok, kétségkívül könnyű volt megróni egy irányt szélesebb látókör nélküli, kissé talán vakai hangyaszorgalmáért. Ha szemrehányás érheti a pozitívizmust, — melyen korát meghaladó s csak később érvényesült törekvéseket számonkérni aligha igazságos, — bizonyára inkább érheti amjatt, hogy nem gyűjtött elegendő, rendszerességben sem volt elég tervszerűen rendszeres, ami a multban szelleme szerint idegennek tűnt számára, azt tudományosan is elhanyagolta s irodalmunk térképén nagy üres foltokat hagyott, százados pusztaságokat; hogy nyomozta ugyan a külföldi hatásokat, de már lényegesen kevésbé azt, hogyan hatottak egyéniségek, művek, irányok, stílusok itt a maguk földjén, a maguk hazájában; s elmulasztotta nem egy kézenfekvő feladatát, köztük a legnyilvánvalóbbat: a pontos, részletes, nyomról-nyomra haladó életrajzok megírását. S még egy hiánya volt, — amiből talán nagyrészt a többi is származott: — nem tisztázta a maga szempontjából sem azt, amivel foglalkozott: az irodalom fogalmát, mibenlétét, természetét, sem azt, hogy hogyan foglalkozik, vagy foglalkozzék vele: a módszereit. Mindebben inkább valaminő hallgatólagos megegyezés alapján dolgozott, nem világos, tiszta fogalmaként. Taine, Comte s főként akiktől legtöbbet tanult, a németek nyomait követte; az, hogy munkájában nemcsak irodalomról van szó, hanem magyar irodalomról, melynek épp úgy megvan sajátos, fejlődéséből, társadalom alkatából s viszonyaiból adódó természete, mint bármely más nemzeti irodalomnak: mindez nem igen adott neki gondot; erre vonatkozóan elfogadta korának vajmi kevés hitelű közhelyeit. A dolog fordítva történt, mint ahogyan történnie kellett volna: nem az irodalmat vizsgálták előbb, hogy azután belőle vonják le a nemzeti jellemvonásokat, hanem e készen élő, hangulati jellegű, — s ráadásul téves — magyarság-képhez „látták hozzá”, mintegy annak igazolásául, irodalmunkat. Beöthy Zolt szemlélete a példa rá; s hogy ennek mily keletje volt, mutatja szívóssága s a vele egybe nem hangzó törekvés, a Bodnár Zsigmondé iránti bizalmatlanság.

S még egy sokat és nem jogtalanul megrótt hibában leledzett a pozitívizmus: az élet egységes egészéből különválasztotta a tudományt s egyenként a szaktudományokat, az irodalomtörténetet is; általában széttagolt, megbontott, egységeket fölszabdalt; adott bevezető általános korpépet a művelődéstörténetből kölcsönzött vonásokkal, adott életrajzot az író éle-

tének a kor életével való szerves együttlátása nélkül, azután tárgyalta műveit, rendszerint műfajok szerint, s írt külön fejezetet az író stílusáról, stílus és élményi stílus és kor organikus kapcsolatának észrevéve nélkül; a fejezetek sokszor pusztá gépiességgel követték egymást, boncolási lelet-hoz hasonló inkább, mintsem élet és valóság benyomását keltve; — szinte elrettentő példáit szemlélhettük mindennek nem egyszer számos doktori értekezésben.

Hogy irodalomtörténetírásunk e zsákutcából kikerülhessen, annak két feltétele volt: egyrészt magának az irodalom fogalmának és tanulmányozása módszereinek tisztázása, másrészt az irodalom szerves visszakapcsolása az életbe, mégpedig mind a nemzetébe, mind az alkotóéba. Ezt tette, s ezzel nyitott új utat Horváth János. Ebben áll az ő munkásságának egyik nagy érdeme. Hogy a rendszerezés szempontját nem az irodalmon kívülről, — filozófiából, mint a szellemtörténet, — hanem magából az irodalomból, annak természetéből, természetes életéből vette: ez a másik. Azzal, hogy szemlélete tengelyébe irodalom és közönség viszonyát állította, vagyis magát az irodalom konkrét életét, nem pedig elvont s élet-telen fogalmat: ez a harmadik. S hogy mindebben nem idegen elméletekhez fordult támogatásért, hanem a nemzeti klasszicizmus kezdeményeit, Kemény Zsigmondét, Arany Jánosét teljesítette ki: ez a negyedik. Így alkotott egy sajátosan és eredetien magyar rendszert és szemléletet, így teremtette meg a szellemtörténettől lényegesen különböző fejlődéstörténetet.

Ilyen elvek világánál nyomban élesen előtűntek addigi irodalomtörténetírásunk bizonyos lényeges hiányosságai. Irodalom és közönség viszonyának vizsgálata sürgetővé tette a modern irodalomszociológiai tanulmányokat. Író és műve szerves egységként szemlélése a lélektani elmélyedést. Magának a fejlődésnek az elve az irodalmi tudat történetének nyomozását. S hasonló nyomatókat kapott, mint az irodalom életének egy-egy szerve, véredénye, idegszála: stílustörténet, verstörténet, az irodalom külső szerveinek, sajtónak, írói és irodalmi életformáknak, műfajoknak s történetüknek vizsgálata. Nem kevesebbet jelentett ez, mint mozgalmas élet lehelését egy megbénuló, realitással való kapcsolatait lassankint elvesztő tudományba. Előzményei ennek is voltak: Négyesy László, Riedl Frigyes; de túl rajtuk előzménye Kemény és Arany, s előzménye minden olyan írónk és költőnk, ki az irodalom elvi kérdéseiben állást foglalt, azokról eszméket formált, Berzsenyi épp úgy, mint Kölcsey s mások. — Elő- s hitelt érdemlő szavukat hallattak ezentúl, akiket korábban sokan hajlandók voltak inkább csak dokumentumnak tekinteni.

Horváth János elveit nem irodalomelméletté merevítette, hanem gyakorlatban vitte keresztül műveiben, s mint egyetemi tanár, előadásaitban. Elsősorban az ő huszoneöt éves munkásságának köszönhető irodalomtörténetírásunk megújodása, meg az is, hogy egyes vakmerőbb kalandozásoktól eltekintve, e megújodott irodalomtörténetírás általában megmaradt a valóság talaján s nem esett bele veszélyesebb mértékben a pozitivizmus reakciójának, a szellemtörténetnek csapdájába.

A „Magyar Századok”, — melyet születése hetvenedik, egyetemi tanársága huszoneötödik fordulóján Horváth Jánosnak ajánlottak tanítványai, — huszonegy írótól közöl tanulmányt; valamennyi e józan fejlődéstörténeti realizmusról tanuskozik. Érintetlenül jóformán egyetlen kor-szaka sem marad irodalmunknak; regőseink kérdésével foglalkozik az első dolgozat, Pais Dezsőé, Adyval az utolsó előtti, Bartha Jánosé; s valamennyin érezni, közelebből vagy távolabbról, Horváth János ösztönzését. Szövegkiadás, szorosabban vett filológiai vizsgálat, stílustanulmány, életrajzi vázlat, esszé egyaránt szerepel; középkori latin irodalmunk, humanizmus, irodalomszociológia, stílustörténet egyaránt szóba kerül; értékes új szempontokat, eredményeket hoz mindegyik munka. Túlságosan terjedelmes volna mindegyiküket ismertetni; elégedjünk meg a pusztá föl-sorolással, némi tájékoztatóul a gondosan szerkesztett könyv gazdagságá-

ról. A már említettekén kívül ifj. Horváth János Rogerius „Carmen miserabile”-ja hiteles szövegének megállapítására mutat rá a ritmikus latin próza szabályai alapján, Mezey László Szent István tizenharmadik századi verses históriájáról, Gerézdi Rabán irodalmi nyelvünk kialakulásáról, Eckhardt Sándor régi magyar költők képeiről, Németh Gyula Balassi és a török költészet kapcsolatairól ír; Varjas Béla régi magyar énekeket közzel; Klaniczay Tibor Barakonyi Ferencről, Esze Tamás a kuruc költészetrel kapcsolatban, Dezsényi Béla a tizennyolcadik századi ujságolvasókról, Szauder József Faludi olasz kapcsolatairól, Bisztray Gyula a prenumerációról közöl tanulmányt; Kerecsényi Dezső töredékes „Magyar irodalomismeret”-e a tragikusan elhunyt tudós tervezett magyar irodalomtörténetének alapszempontjait igyekezett lefektetni; Keresztury Dezső Berzsenyi „A közelítő tél” című versét elemezve a modern széleskörű vers és élménymagyarázat műfajára ad követendő példát; Waldapfel József Petőfi és Vörösmarty szabadságharc alatti viszonyát ismerteti, Sötér István Eötvösét és a forradalomét; Korompay Bertalan Arany eposzait mint romantikus költői rekonstrukciókat tárgyalja, Trencsényi Waldapfel Imre Arany egy sorához fűz érdekes magyarázatot, Zimándy Pius Péterffy egyetemi éveiről ír s hoz új adatokat, Dégh Linda parasztságunk irodalmi életének kérdésével foglalkozik igen tanulságosan; végül Kozocsa Sándor Horváth János-bibliográfiája rekeszti be a mind anyagában, mind értékében kitűnő könyvet.

A „Magyar Századok” nemesak mai irodalomtörténetírásunk szép színvonaláról tanuskodik, hanem tanítványai munkásságában arról is, amire ismertetésünk elején utaltunk: Horváth János úttörő és irodalomtudományunkban új korszakot nyitó jelentőségéről.

RÓNAY GYÖRGY

Bisztray Gyula—Kerecsényi Dezső: A magyar próza könyve. II. kötet. Új magyar próza. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzet-szótárral ellátta Bisztray Gyula. Budapest, 1948. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 820 lap.

Az 1937-ben megindult anthológia-sorozat életrealitását bizonyítja, hogy — bár tizenegy év múlva — megjelent negyedik kiadványa. Horváth János verseskönyvének két kiadása és Kerecsényi Dezső régi magyar prózából szemelgető kötete után Bisztray Gyula gyűjteménye is elhagyta a nyomdát. A kiadó cég, a Magyar Szemle Társaság bár megszűnt, anthológia-sorozatának gondozását átvette a Tudományos Akadémia, ami azt mutatja, hogy e kiadvány gondolata kiállotta a megváltozott társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai viszonyok próbáját.

A XIX. század nyolc évtizedéből szedi össze anyagát Bisztray. Kazinczyval kezd és kb. 1880-ig halad. A korszakolás szerencsés. Bizonyos hagyománya is van. Beöthy Zsolték Arany János halálának évében, 1882-ben jelölték meg a nemzeti klasszicizmus és a modern irodalom között vonható határvonalat. Noha így ez merevnek és erőltetettnek tűnik fel, bizonyos, hogy 1880 után más Magyarország figyel az írók hangjára, mint néhány évvel azelőtt. A „modern” világnézet és életforma ebben az időben kezd érvényesülni az irodalomban. E korszakzárás különösen egy prózai anthológiánál jogosult, hisz Mikszáth Kálmán, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc indulása az 1880-as évek elejére esik.

A kor prózáját azzal az igénnyel mutatja be a kötet, hogy lehetőleg minden valamirevaló író helyet kapjon („Gyűjteményünk az írói névsort tekintve általában teljesnek mondható” — írja Bisztray Gyula a bevezetésben). Bevezetésében azért sajnálkozik a szerkesztő, mert Aranka György, Virág Benedek, Bárány Boldizsár és Czuczor prózájából nem tudott részleteket közölni. Az említettek közül Aranka György már szerepelt az első kötetben: a nyelvművelő társaságról szóló tervezetével, a másik három hiánya is csak a teljességre törekvő számára érezhető. A szépprózán kívül a kritikai, irodalomtör-

téneti, történelmi és politikai irodalomból is ad szemelvényeket, sőt egy-egy folyóiratot is ismertet (pl. a Honderű „Divatsörgetyű”-jéből is kapunk izelítőt). Egyik szerkesztői elve Bisztray Gyulának, hogy a „nehezen hozzáférhető írók műveiből az éppen szükségesnél valamivel többet igyekeztünk a gyűjteménybe fölvenni”. Ennek az elvnek következménye bizonyos aránytalanság a szemelvények terjedelmében. Bisztray másik szerkesztői törekvése, hogy a közölt szemelvények, mint olvasmányok is tetszetősek legyenek. A közölt történet elejét és végét is az olvasó tudtára igyekszik adni. Gyakorlati szempontból bizonyára helyes ez az eljárás, de az irodalomtörténet aligha jár jól.

A gyakorlati érzék érvényesülésének kell azt is tekintenünk, hogy az ügyes szerkesztő nem feledkezik meg az 1848-i események centenáriumáról. Pl. Petőfi Sándor körül szinte csokrot köt az emlékiratok, naplók és kritikák öletesen válogatott szemelvényeiből. Majdnem száz lapot foglal el ez az anyag, amely emberi közelségbe hozza a szabadságharc nagy költőjét.

Mindennek az lett a következménye, hogy a sokféle tekintet igen megduzzasztotta a könyv anyagát, és legnagyobb prózaíróink vagy megrövidültek, vagy kimaradtak. E nyolcvan év legnagyobb jelentőségű prózaírói bizonyára azok, akiket Bisztray Gyula is legbővebben közöl: Kazinczy Ferenc (32 lap), Kölcsey Ferenc (32 lap), Eötvös József (25 lap) és Kemény Zsigmond (32 lap). Ugyanennyit kapott Kerecsényi kötetében a régiség legnagyobb prózaírója, Bessenyei György (31 lap). Bisztray valószínűleg ezt a mértéket alkalmazta a XIX. század nagyjaira is. Talán nem a hozzánk közelebb eső XIX. század iránt érzett elfogultságból ered, hogy keveseljük a nekik jutott teret. Ahogyan Horváth János anthológiájában Vörösmarty 40, Petőfi közel 50, Arany János pedig 66 lapon szerepelt, a gazdagabban árnyalt nagy prózaíróknak hívebb bemutatására is nagyobb hely kívánkozik. Különösen Eötvösre és Keményre gondolunk, akik e kor prózájának legkimagaslóbb egyéniségei. Ha pl. Remellay Gusztáv két és fél, Bulyovszky Lilla négy lap helyett fél vagy egy lapot kap, és a hozzájuk hasonló irodalmi szempontból kevésbé jelentős írók szintén szerényebb hellyel érik be, a nagyoknak több lap jutott volna. Igaz, nincs olyan anthológia a világon, ahol a lapterjedelem elosztását ne kifogásolták volna. Itt mutatkozik éppen a szerkesztő ízlése és elgondolása.

A másik kifogás a nem szereplő írók miatt emelhető. A bevezetésben technikai okokra hivatkozik Bisztray Gyula, nem Jókai, Gyulai és Tolnai a következő III. kötet elejére marad. Igaz, hogy Gyulai és Jókai a XX. század első éveiben is életben voltak, de munkásságuk java mégis csak arra az időre esett, amelyet ez a kötet zár magába. Inkább a Vajda János és Zilahy Károlyféle írókat lehetett volna Tolnaival együtt a III. kötet elejére tenni.

Ha valahol komoly érvnek számít a munka úttörő volta, az ilyenféle aránytalanságot mindenesetre megmagyarázza. Nincs kialakult anyag, nincsenek rosszul sikerült kísérletek, amelyekből tanulni lehet, és nincsenek elvetelt jó ötletek, amelyek alaposabban, következetesebben kidolgozhatók. Az „úttörő” művek nemesak munkában jelentenek sokszorosan többet, eredményük sem lehet olyan egyenletes, mint a későbbieké. Bisztray nagy önuralmára, józan ítélőképességére, iskolázott ízlésére vall, hogy csak ennyi „hibát” kell megemlítenünk.

Egyetlen elődje volt, akinek könyve tanulságot nyújthatott: Baránszky-Jób László 1937-ben megjelent gyűjteménye, „A magyar széppróza története szemelvényekben”. A szövegeket ízléstörténeti és regénytechnikai szempontból, inkább a középiskolai oktatás számára válogatta össze sok leleménnyel, jó ízléssel. A magyarázat is gyakran tanulságos, néha túlzó. Bisztray nem említi, hogy használta ezt a gyűjteményt, de valószínűleg ismerte, mert több szemelvény azonos a két anthológiában (pl. Kazinczy, Kisfaludy Károly, Fáy stb. több idézett szövege). Természetesen Bisztray gyűjteménye jóval gazdagabb, mint Baránszky-Jób László szerényebb igényű könyve.

Talán negatív is hatott Bisztrayra Baránszky könyve. A prózai stílus fejlődését kevésbé tartja szemmel, mint Kerecsényi Dezső, s amint ez ért-

hető lett volna stílustörténeti művekben szegény tudományos irodalmunkban. Bisztray inkább témátörténeti, szociológiai érdekességeket keres nyolc évtized prózájában. Azonban ha nem hangsúlyozza is, stílustörténeti szempontból is igen érdekes példákat sorakoztat fel.

Kazinczyval indul az anthológia, s vele a magyar irodalomtörténet legnagyobb stílusforradalmának kellős közepébe jut az olvasó. Mennyi megható erőfeszítés, hogy nehézkes nyelvünket finommá, változatossá alakítsa néhány év alatt! A közölt részletek hű képet adnak Kazinczy tág érdeklődési köréről, örökké izgó elméjéről, s gondosan csiszolt, választékos stílusáról, nyelvújítási kísérleteiről éppen úgy, mint közvetlenséget és tömörséget célzó próbálkozásairól.

Kazinczyt Kisfaludy Sándor követi a kötetben, aki nyelvújítás nélkül kísérli meg nyelvünk hajlékonyabbá finomítását. A szerelem árnyalatait, a lehellelsru hangulatokat önti a durvább tartalomhoz szokott magyar mondatokba. Kísérlete nem sikerülhetett olyan mértékben, mint Kazinczyé, hiszen nem használt fel annyi eszközt, és olyan bátran, mint a széphalmi mester. Külön érdekessége, hogy a nyelvújítás előtti keményebb, szókimondóbb, kevésbé árnyalt, de színesebb nyelvet mutatja be a kötet olvasóinak.

A finom és választékos, művészi magyar nyelv körül forrongó szándékokat, terveket, nagy akarásokat, de a túlzásokat és erőltetett újításokat is megismerhetjük a felsorakozó szövegekből. Böven szerepel Kölcsey, aki a szentimentális ízlésű stílus különleges magyar változatát teremt meg azzal, hogy klasszikus észszerűséggel, arányérzékkel, erkölcsi komolysággal fékezi az érzelmek ömlését. Tanítványa Kazinczynak, mert hű marad a választékosság, a magas irodalmiság stíluseszményéhez, de mesterének játszi könnyedségét, változatosságát súlyosabb, zsúfoltabb mondatok váltják fel.

A kor másik nagy feladata: a közönség megnyerése a magyar irodalom számára arra kényszeríti íróinkat, hogy engedjenek a finom, választékos, magas irodalmi nyelv igényéből, közvetlenségre törekedjenek. Kisfaludy Károly, irodalmunk e kedves, mosolyogva szenvedő és nyomorgó bohémje, modern értelemben vett első írója, jelentősége különösen nagy ezen a téren. Közvetlenebb, de nem adja fel egészen Kazinczy vívmányait sem. Különösen vidám elbeszélései jelzik az ízlés változását. Kisfaludy Károly és köre (Fáy, Kovács Pál, Gaál József stb.) különösen ebben voltak eredetiek. Előttük művészi vidám széppróza magyar nyelven egyszerűen nem létezett. A vidám hang közvetlenséggel jár, az élet nyelvét be kell bocsátaniok a magas irodalom ritkított, vagy sűrített, de mindenképpen nem-természetes levegőjű üvegházába.

Néhány évvel e közvetlenebb írói hang jelentkezése után találjuk nyomt a romantikus pátosznak. Jósika Miklós így ír: „... talán, így gondolkozt magában, megegyszer, pillanatra megláthatom Serenát s hangjának édes csengését yihetem magammal; (itt lendül fel a pátosz) igen! visszhangozzék az életemen keresztül, valamint csillagként ragyog fölötte Serena.“ A mondat szaggatott (hét részre tagozódik), híven fejezi ki a hős zaklatott lelkét, s végül az érzelem szenvedéllé forrósodik: ez a mondat csattanója. Érdekeségre törekszik az író, nemcsak mondanivalójával, hanem a kifejezés mikéntjével is.

Ennek a stílusnak egyéni változatát használja a fiatal Eötvös, a kezdő Kemény, sőt Petőfi felesége is. A szabadságharc előtti években a romantikus stílus általánosan erterjedt szépprózánkban és az értekező prózában. (Széchenyi, Kossuth). A tetőpontot Vajda Péter állandóan lobogó pátosza jelzi.

A fordulatot Kisfaludyék közvetlenebb hangjához való visszatérést Petőfi Sándor népiességének sikere idézhette elő. Prózájában maga Petőfi legtöbbször még a kor divatos romantikus ízlését követi, de költeményeinek ragyogó világossága, egyszerűsége, közvetlensége ellenállhatatlanul vonzza a prózaírókat.

Először a ríktóan népies és zamatos Vas Gereben szólal meg, aztán meg-

találja a hangját a nagy mesélő: Jókai Mór. Népdalok helyett anekdotázás a mintaképe. Adomát sző bele elbeszéléseibe, azt tágitja novellává, vagy regénnyé, azokat szövi össze egy-egy fejezetté és az adomázgatás közvetlen, józsi hangja csendül meg prózájában. A romantikus pátoasz is tovább él műveiben, de egyszerűbb — szinte naivabb — formájában. Az anekdota józan derűje, amely lelke mélyéig átitatta, erre is hatott. Korának két nagy törekvését — a közvetlenséget és romantikus pátoaszt — szerencsés kézzel, szinte öntudatlan biztonssággal egyesítette a népiesnek tekintett könnyed és derűs anekdotázó modorban: ez sikerének egyik titka és irodalomtörténeti jelentőségének egyik indoka.

Bővebben (több mint 200 lapon) kap helyet a nemzeti klasszicizmus prózája. Feltűnő a sok tanulmány a kötet e részében. 27 tanulmányíró között csak öt szépiro tarkítja az anthológiát. Az öt közül is az egyik Kemény Zsigmond, aki a valóságban is, a kötetben is legalább annyira a tanulmány, mint a regény művelője. Ez a szám is mutatja, amit az írói egyéniségek fajsúlya fokozottabban bizonyít: a magyar tanulmányirodalom első nagyarányú virágzása a nemzeti klasszicizmus korára esik. Bisztray Gyula aligha gondolt arra, hogy ezt bizonyítsa válogatásával: ő az előtte halmozódó anyagból kiszémelte a legértékesebb, legjellemzőbbet, és a kötet befejező harmada majdnem tanulmány-anthológia lett. Most ne kutassuk e tény okait és következményeit. Az irodalmi stílus minőségét eléggé jellemzi ez. Józan, világos, szabatos, első-sorban az értelemre hatni akaró, harmóniára törekvő stílus uralkodik a tanulmányokban, amely egyaránt mentes a romantizmus túlzásaitól, érzelmi telítettségétől és a nyelvújítás gyermekbetegségétől. Íróink szívesen merítették a nép nyelvéből, de már nem érdekességnek tekintették. Nem akarták meglepni, esetleg megbotránkoztatni az olvasót zamatos és tősgyökeres szó-lásokkal, hanem a magyar nyelv különleges szabályaihoz, népünk észjárásához igyekeztek idomítani minden kívülről kapott értékes gondolatot és saját eszméiket. A szabatos mondatokat szépen egészíti ki bizonyos összhang, a nyelv és gondolat összeforró muzsikája. Hangosan olvasva is jól hangzik egy Arany László, vagy Salamon Ferenc prózája: „megesap mindjárt a lélek szellője, mely néha rendkívül finom, de mindig kellemes hatású“ — mint Salamon Ferenc írta.

A józan értelem állandó uralma alatt egyesülnek a nyelvújítás eredményei, a nép nyelv színei, és halkul el, anélkül, hogy egészen eltűnnék a romantikus stílus pátoasza. Mindez biztosítja, hogy Kazinczy korának nagy gondolata: a magasabb, finomabb irodalmi nyelv ebben az időben valósul meg igazán, mert ezt a stílust nem érzi már erőtletettnek sem a kortárs, sem a mai olvasó.

Bisztray Gyula szerkesztői munkássága nemcsak abban állott, hogy válogatta az adott anyagból a legjellemzőbbet, és sok aggodással, gondal sajtó alá rendezte (a kötet szinte mentes a sajtóhibáktól), ez csak becsüle-tes és tiszteletre méltó munka lenne. Ehhez járul még a sok ötlet, amellyel lépten-nyomon meglepi az olvasót. A magyar próza nyolcvan éves útjának sok fordulója van, Bisztray Gyula majdnem minden fordulóra tartogat valami meg-lepést: hol egy érdekes kritikát, hol a kortárs jellemző vallomását irodal-munk egy-egy nagyságáról, hol egy társadalomtudományi szempontból érdekes apróságot, hol a stílustörténet valamelyik különlegességét, hol egy eddig még ki nem adott levelet. Izgalmas olvasmány ez a gyűjtemény.

Azt szokták mondani, hogy a tökéletes könyvtár mindenkinek a saját könyvtára, mert abba azt válogatja össze, ami neki tetszik. Ugyanez az íté-let illik az anthológiára is. Bizonyos, hogy mindenki másképpen állítaná össze aki ezzel a korrall foglalkozott, s mindenki esküdnék arra, hogy az ő gyűjteménye a legtökéletesebb. Bisztray Gyula anthológiája is tökéletes az 5 szempontjából, vagy inkább szempontjaiból, de más tekintetben is igen hasz-nálható, elmeindító. Anthológiáról mondhat-e szebbet, jobbat a kritikus?

Klaniczay Tibor: *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*. Bölcsészettudományi értekezések, 6. Budapest, 1947. 54 l.

A világos és mélyreható logikával megírt tanulmány elsődrendű célja az, hogy Zrínyivel kapcsolatban tisztázzon egy látszólagos ellentmondást, mely onnan ered, hogy Zrínyi „részben a XVI. századbeli gondolatok folytatásaként azt vallja, hogy Isten annak adja a szerencsét, akinek jónak látja. Több más helyen pedig azt állítja, hogy az ember beavatkozhat saját szerencséjének alakulásába, kovácsolhatja a szerencséjét“. (35. l.) Itt egy olyan gondolatrendszer elemei jelentkeznek, melyek Machiavelli individualisztikus etikájára mennek vissza: a szerencsével szemben is érvényesülhet az egyén, *uomo virtuoso* az, aki akaratát következetesen megvalósítja (a virtus a cselekvésre való képesség, aktivitásra való hajlam, tekintet nélkül, hogy erkölcsileg jó vagy gonosz célokra irányul), csak az *uomo virtuoso*-ban van életerős energia, csak ő képes arra, hogy szándékát minden körülménnyel szemben keresztülvigye és minden nehézséget legyőzzön, továbbé, hogy egy állam vagy bármely emberi közösség sorsát előremozdítsa, míg az emberek tömegét, az „oziosi“-kat jellemzi a cselekvésre való képtelenség, a tehetetlenség, elpuhultság, félelem. A *Szigeti Veszedelem* még teljesen a hagyományos magyar felfogást tükrözi: a szerencse kiszámíthatatlan, illetve a XVII. század vallásos értelmezése szerint: Isten annak juttathatja a szerencsét, akinek akarja. A machiavellista gondolatok a *Vitéz Hadnagy* aforizmáiban és centuriáiban kezdenek első ízben megjelenni, de a szerencséről szóló VI. discursus a Vitéz Hadnagy részei közt későbbinek kell tekintenünk. A vele körülbelül hasonló időben készült Mátyás-tanulmányban is ugyanilyen tulajdonságokkal jelentkezik a szerencse. A hatalmas, okosságban és vitézségben felülmúlhatatlan király, a virtus mintaképe, valósággal rabigában tartja a szerencsét és az mindenben neki szolgál. Zrínyi későbbi leveleiben és a Török Áfium-ban a szerencse már lényegesen kevesebbet szerepel.

A tanulmány érdekes fordulatot vesz akkor, mikor Klaniczay meg akarja magyarázni, milyen külső és belső okok játszottak közre Zrínyinél, hogy ő „olyan korban, mikor... Machiavelli általában népszerűtlen volt és az egykori politikai teoretikusok mind a tacitizmus irányát követték“ (45. l.), mégis Machiavelli hatását engedni érvényesülni etikai magatartásának megváltoztatásánál. Klaniczay mindenek előtt leszögezi, hogy a virtus fogalmát „a felfelé emelkedő polgári osztály alakította ki a renaissance korában és (azt) a polgári öntudat szimbólumának kell tekinteni. (39. l.)... a kereskedelme és fejlett pénzgazdálkodása folytán meggazdagodott olasz polgári réteg sikereinek okát... saját ügyességében, kiválóságában, a benne lakozó virtus-ban látta. Ez az olasz polgárság át tudta törni a feudális társadalmi rend korlátait és a korai kapitalista pénzgazdálkodásra támaszkodva, saját erejéből le tudta rázni a császárság uralmát s szembe tudott szállni a pápával is. Az egyes városok kultúrája, művészete, irodalma a gazdasági fellendülés következménye. ként szintén hatalmas fejlődésnek indult. Világos tehát, hogy a gazdasági és társadalmi változások olyan ideológiát alakítottak ki, melynek középpontja nem a fátum, nem a gondviselés és nem is a szerencse lett, hanem a virtus, amelyben az olasz polgárság egyre fokozódó önbizalma minden sikerének titkát látta.“ (40. l.) E gondolatsor felveti Klaniczay álláspontját a társadalmi, történelmi események és azok irodalmi, etikai, szellemi összefüggéseinek megítélésére vonatkozóan. Hisz abban, hogy az utóbbiak bizonyos értelemben az előbbiektől függetlenek; számos elvi jellegű kijelentése utal erre. Ha ezen idézetekkel egyet is tudunk érteni bizonyos mértékig, teljesen elhibázottnak tartjuk a polgári társadalom öntudatosulását és a virtus kialakulását kapcsolni hozzá. Szerzőnk figyelmét elkerülte ugyanis Ida Wyss: *Virtù und Fortuna bei Boiardo und Ariost* (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, 48. Leipzig und Berlin, 1931, 94. l.) című értekezése, amely a virtus fogalmát a középkori eposzok hőskultuszára vezeti vissza. Wyss szerint a lovagság minden akadályt legyőző harcias szelleme, a lelki nemesség-

gel párosult testi erő, amely sokszor mágikus tartalommal telik meg és emberi ésszel megmagyarázhatatlan cselekedeteket képes elvégezni, főelemmentesség, de ravaszság, számítás, eszes ügyeskedés² éppúgy összetevői annak a hősi époszokban kialakult etikai magatartásnak, amely Machiavelli műveiben a politikai síkra áttolódva országok kormányzására is felmérhetetlen hatással lett. Így tehát a virtus fogalma jóval korábbi, mint a renaissance polgári társadalmának meggazdagodása, öntudatának megerősödése. E fogalom éppen a feudális társadalomban alakult ki, éppen az északolasz hercegi udvarok voltak azok, amelyekben a provençal líra, a kelta lovagregények és az északfrancia lovagi eposz a legszívesebb fogadtatásra talált. Lovagi életformák és az udvari irodalom kölcsönösen befolyásolták egymást, például Ferrarában az Esték udvarában még a renaissance alatt is feudális szokások uralkodtak: tornagyakorlatok és lovagi szimbolika.

Az elmondottak alapján erősen meggyöngül a tanulmány tézise, amely az előbbiekhöz hasonlóan társadalmi és politikai okokkal magyarázza Zrínyinek Machiavellihez való közeledését. „Zrínyi tisztában volt tehát azzal, hogy a XVII. század sajátos magyar problémái Európai viszonylatban renaissance-kori problémák. A feudális rendiség megtörése, állandó hadsereg stb. nyugaton a XVI. század elején, sőt előbb is, már mindenütt megvalósultak.“ (43. l.) „Zrínyi észrevette, hogy a magyar fejlődés Mátyás után akadt el. Mátyás sikeresen szorította vissza a feudális főnemesi osztályt, mely azonban halála után újból erőre kapott. A magyar politikát tehát ott kell folytatni, ahol Mátyás után abbamaradt.“ (43. l.) „Zrínyi problémáira tehát éppen Machiavelli-nél talált feleletet, hisz nála is döntő fontosságú kérdések az állandó hadsereg bevezetése és a rendiségen felülkerekedő erős központi hatalom.“ (43. l.) Minthogy azonban a virtus, ahogy láttuk, nincs szoros összefüggésben a feudális ellenes, abszolutisztikus, centralizmust kialakító társadalmi korokkal (hisz éppen a feudalizmusban keletkezett és Machiavelli előtt is régóta létezett), nem feltétlenül bizonyos, hogy Zrínyi a virtus fogalmát éppen a társadalmi viszonyok azonossága miatt vezette be, hisz a virtus nem volt állandó coefficiente a centralisztikus, öntudatosult polgári törekvéseknek. HERCZEG GYULA

¹ „A szerencse elterjedésének okát tehát elsősorban nem irodalmi hatásokban, hanem mint látni fogjuk az egykorú viszonyok között kell keresnünk.“ (5. l.) „Népszerűségének legfontosabb okát tehát nem a humanizmus vulgarizálódásában látjuk. A szerencse elterjedésének alapja egy erős pszichológiai élményben keresendő, melyet a Mohács utáni évtizedek politikai és társadalmi viszonyai idéztek elő.“ (6. l.)

„A török háborúk okozta felfordulás, az ország szétszakadása, a politikai élet teljes zürzavara, a közbiztonság teljes hiánya és a konzolidáció valószínűtlensége érthetővé teszik, hogy a XVI. század embere a szerencse fogalmának felvetésével próbálja egzisztenciájának teljes bizonytalanságát magyarázni.“ (6. l.) „Az élet bizonytalanságának az érzése a legnagyobb a végvárakban volt, ahol egyetlen napnak a kimenetele sem volt biztos, a portyázásra induló vitéz sohasem tudta, hazakerül-e. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy éppen a végvári vitézek életében volt a szerencsének a legnagyobb szerepe.“ (6. l.)

„Alapjában elhibázott azonban az egész szerencsekomplexumot Plutarchosra visszavezetni... Az lehetséges, hogy Plutarchostól is vett át Zrínyi egyes gondolatokat a szerencséről, de kétségtelen, hogy a Zrínyi műveiben oly döntő szerepet játszó szerencse elsősorban Zrínyi korának gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaiból és Zrínyinek ezekbe való beilleszkedéséből, illetőleg ezekkel való szembeállításából érthető csak meg.“ (23. l.)

„Vitás, hogy honnan merítette Zrínyi idevágó gondolatainak zömét és teljesen megvilágítatlan, hogy mi idézte elő nála ezt a rendkívüli érdeklődést a szerencse iránt. A mi feladatunk elsősorban éppen ez az utóbbi lesz, t. i. Zrínyi egzisztenciája, illetőleg korának társadalmi struktúrája felől világítani meg a szerencséről szóló írásait és megjegyzéseit.“ (23. l.)

György Lajos: *Valkai András, egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században*. Kolozsvár, 1947. Erdélyi Tudományos Intézet kiadása. 60 l.

A XVI. század egyik nem jelentéktelen énekszerzőjéről ad összefoglaló ismertetést ez az értekezés. Valkai Andrást eddig nem sok figyelemre méltatta irodalomtörténetírásunk és ezért György Lajos becsületes alapossgái tanulmányával igen hasznos munkát végzett.

Dolgozata első részében Valkai egyes műveit vizsgálta meg, pontosan ismertetve a könyvészeti problémákat és a forrásokat. Komoly érvekkel valószínűvé tette, hogy a *Bánk bán*ról szóló ének és a *Genealogia historica* — az ismert 1574., illetve 1576. kiadásokat megelőzve — már 1567 táján is megjelent. Kimutatta azt is, hogy Valkai, eddig ismert munkáin (az említettek, Barbarossa krónika, János pap országa, Alboinus és Rosamunda) kívül egy verses krónikát is írt Bonfini alapján, ami nyomtatásban is megjelent, valamint tervezett egy olyan munkát, melyben „az erdélyi német irányzatú külpolitikai törekvések ellensúlyozására fel akarta dolgozni az idegen uralomnak a nemzet életére kiható káros következményeit.” (32. l.)

Munkája második részében a szerző Valkai életrajzát állította össze. Az eddig ismert adatok kritikai felülvizsgálásával és rendszerezésével, valamint új levéltári kutatás alapján sikerült is ennek a termékeny erdélyi írónak az életét főbb vonásaiban ismertté tenni. Tisztázta a családtörténeti összefüggéseket és megállapította, hogy énekszerzőnk azonos azzal a Kalotaszegen birtokos Valkai András-sal, aki kancelláriai jegyző, majd az 1570-es években juratus assessor (törvényszéki ülnök) volt. Megvizsgálta György Lajos azt a kancelláriai és erdélyi fejedelmi környezetet is, melyben Valkai forgolódott és így kitűnt, hogy személyi kapcsolatai elsősorban a Báthoryak udvarában kialakult erdélyi humanizmus jelentős alakjaihoz fűzték. Sőt énekszerzőnkben ennek a mozgalomnak egyik úttörő képviselőjét kell látnunk. György értekezéséből az is nyilvánvalóvá válik, hogy, miként Báthory István és Zsigmond udvarának legismertebb humanistái: Kovacsóczy, Berzeviczy, Gyulai és társaik, koruk politikai mozgalmában is vezetőszerepet játszottak, Valkai is élénk részt vett a politikai életben és a németellenes párt egyik jelentős tagja lehetett.

Nagyon helyes, hogy a szerző összegyűjtötte a Valkai birtokviszonyaira, birtokpöreibre vonatkozó adatokat is. Bár itt nem megy túl a tények pusztá közlésén, megtudjuk, hogy Valkai egy birtokait féltékenyen őrző és védő középnemes volt, aki azonban sohasem tudott meggazdagodni. Kár, hogy a szerző nem fordított még több figyelmet azoknak az összefüggéseknek a vizsgálatára, melyek Valkai birtokpörei és udvari szereplése közt lehettek és nem próbálta a politikai és társadalmi szerepéről elmondottakat az énekek szempontjából még jobban kihasználni. Ez pedig érdekes eredményekre vezetne, mert Valkai munkáiból az anyagi gondokkal küzdő és életszínvonalát a fejedelmi, udvari szolgálat révén emelni akaró középnemes problémáinak az irodalmi vetületét ismerhetjük meg.

Ez a hiány csak annyit jelent, hogy Valkait ezután sem kellene elhanyagolni. György Lajos érdeme azonban, hogy szorgalmas anyaggyűjtésével és jól megírt kis pozitív értekezésével ezt a kellőképpen nem méltított írónak kiemelte a feledés homályából. Sőt nemesak bő anyaga miatt jelentős ez a tanulmány, hanem azért is, mert lényegében megmutatta, hogy hol van Valkai helye irodalmunknak, de különösen a XVI. századi Erdély szellemi életének történetében.

KLANICZAY TIBOR

A szerkesztőséghez beküldött könyvek:

Dezsényi Béla: Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban. Írta — Documenta Danubiana 2. Budapest, 1947. Gergely R. T. kiad. 72 lap.

Egyed András: Francia lélek — francia irodalom. Dr. Vajna és Bokor. (1947.) 144 lap, 16-r.

ITALIA. A Magyar-Olasz Társaság folyóirata. Rivista della Società Ungaro-Italiana. I. 1948 március. Budapest, 64 lap.

Akadémiai Értesítő. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti Voinovich Géza főtítkár. LVI. kötet — 480. füzet. Budapest, 1948. 80 lap.

Beke Ödön: Szókinés és néphagyomány. Írta — levelező tag. Ért. a nyelv- és széptud. o. köréből. XXVI. k. 8. sz. 26 lap (v. ö. Irod. Közl. LVI. 19—41. 1.).

A Magyar Tudományos Akadémia alapszabályai. Budapest, A. M. T. Akad. kiadása. 16 lap, 16-r.

Koltay-Kastner Jenő: Leopardi — összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány. Szeged, 1948. Acta Univ. Szegediensis. Sectio Philologica, t. XVI, Series nova 1. 148 lap.

